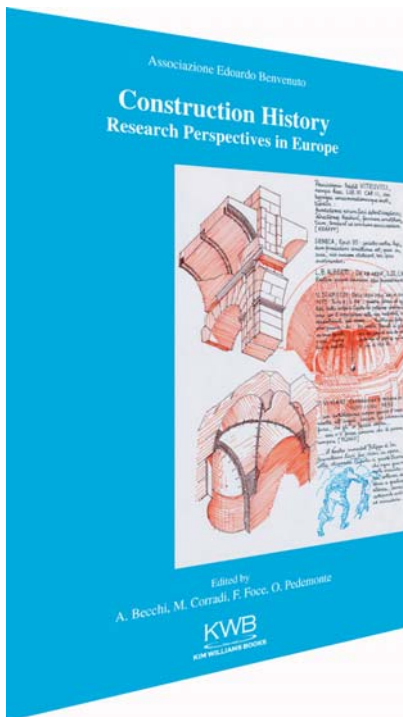

Dirk Van de Vijver “Construction History in Belgium”

The correction citation for this paper is:

Dirk Van de Vijver, “Construction History in Belgium”. Pp. 139-196 in *Construction History: Research Perspectives in Europe*. Fucecchio (Florence): Kim Williams Books, 2004.

Construction History Research Perspectives in Europe

A. BECCHI, M. CORRADI, F. FOCE AND O. PEDEMONTE, EDS.

This is vol. IV in the book series “Between Architecture and Mathematics”. The Associazione Benvenuto for research in the Science and Art of Building in their historical development assigned to a few international “observers” the task of styling a map of Construction History in their various countries. Obviously, we are not dealing here with an exhaustive map, but rather with a first attempt to identify some of the significant lines of research and to put into contact the individual scholars. A small step towards the constitution of an international scientific community that is interested in architecture as well as mechanics; in construction as well as its history. A community which, up to the present, has not known how to find the essential points of contact and dialogue, and which has avoided the onus of long-term initiatives. The present volume is an aid for establishing solid collaborative research projects, knowing that this can happen only if the studies are so rigorous and detailed that those emphatic recall to arms of interdisciplinarity, sure signs of problems set forth badly, are rendered superfluous.

2004 / ISBN 10: 88-88479-11-2 / ISBN 13: 978-88-88479-11-8 / 200 pp. / printed on acid-free paper
/ English /

Contents

Antonio Becchi, Massimo Corradi, Federico Foce and Orietta Pedemonte
“Construction History: The Genoa Meridian”

Bill Addis
“Report on the State of Construction History in Britain”

Riccardo Gulli
“Margin Notes on Construction History in Italy”

Santiago Huerta
“Construction History in Spain”

Karl-Eugen Kurrer
“Construction History in Austria, Germany, Switzerland”

Patricia Radelet-de Grave
“The Meaning of “Between Mechanics and Architecture””

Anne Coste and Joël Sakarovitch
“Construction History in France”

Dirk Van de Vijver
“Construction History in Belgium”

CONSTRUCTION HISTORY IN BELGIUM

Dirk Van de Vijver

For this profile of the state of research in Construction History in Belgium, we proceed in two steps. First, some actors and their basic orientation are introduced through an overview of some new tendencies in the research, conservation and restoration practice of the last fifty years (§1). Second, we propose a systematic state of research structured on four thematic aspects: 'the building context', 'building materials and techniques', the 'building site' and 'technical equipment' (§2-5).¹

1 New tendencies

Since A.L.J. VANDEWALLE's (Universiteit Gent) synthesis on the 'building world of the Middle Ages in the Low Countries',² some new approaches have broadened the field of Construction history in Belgium and multiplied considerably the number of actors involved. Nowadays, a wide range of persons and organizations is directly involved in the scope of Belgian Construction History, as defined by the call for papers of the Madrid Congress.

With the arrival of a new generation of architectural historians, the dominant interest in Gothic (and rural) architecture shifted primarily to nineteenth- and twentieth-century architecture, and, only secondarily, to the sixteenth, seventeenth, and eighteenth century. Actually, this concentration on the last two centuries is de facto institutionalized by the research profile of the Belgian university chairs in architectural history, theory and urbanism. With the exception of KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven, Department of Architecture), a specialist on Gothic, Renaissance and Baroque architecture,³ PHILIPPE BRAGARD (Université Catholique de Louvain, Department of Art History), a specialist on military architecture, and PATRIC HOFFSUMMER (Université de Liège), a professor of mediaeval archaeology and archaeometry,⁴ all are specialized in nineteenth- and/or twentieth-century architecture: ANNA BERGMANS and LINDA VAN SANTVOORT (Universiteit Gent, Department of Art History), MIL DE KOONING, RONNY DE MEYER, FRANCIS STRAUVEN and PIETER UYTENHOVE⁵ (Universiteit Gent, Department of Architecture), BRUNO DE MEULDER, HILDE HEYNEN, MARCEL SMETS, and LUC VERPOEST (Katholieke Universiteit Leuven, Department of Architecture), DAVID

VANDEBURGH (Université Catholique de Louvain) and VINCENT HEYMANS (Université Libre de Bruxelles).

The research community *Cultural Identities, World Views and Architecture in Western-Europe 1815-1940*, founded and directed by JAN DE MAEYER (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) Katholieke Universiteit Leuven) unites most of the Belgian researchers on nineteenth- and twentieth-century architecture, and some renowned foreign colleagues.

Also architectural archives, such as the Archives d'Architecture Moderne Archives D'architecture Moderne (Brussels),⁶ the Sint-Lucasarchief directed by JOS VANDENBREDEN (Sint-Lucas Brussels),⁷ the Architectuurarchief van de Provincie Antwerp,⁸ the Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC), directed by JAN DE MAEYER (Katholieke Universiteit Leuven),⁹ the Archives of the Royal Commission on Monuments and Sites (Commission royale des Monuments et Sites, Région Wallonne, Wallonia),¹⁰ the Archives of the Flemish Monuments and Sites Administration (Flemish Administration of Monuments And Sites) and, formerly, the Bethunianum,¹¹ concentrate primarily on the acquirement, archiving and study of documents relating to this recent patrimony.¹² In Flanders, the Centrum Vlaamse Architectuur Archieven (Antwerp) was erected in november 2003; it intends to become an information, coordination, and expertise centre for Flemish architectural archives. Also, the architectural expositions, organized by Archives d'Architecture Moderne (Brussels), CIVA (Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage, Brussels), De Singel, now Vlaams Architectuur Instituut (Antwerp), Sint-Lucasarchief (Brussels), Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) (Katholieke Universiteit Leuven)¹³ concentrate almost exclusively on (nineteenth and) twentieth century.

Important for the history of construction are also the collections of old samples of construction materials, technical documentation and construction courses as for instance conserved by the ISA Saint-Luc de Bruxelles (Matériauthèque and Musée des techniques constructives, MICHEL PROCÈS, GENEVIÈVE BLONDIAU), and the important 'musée des techniques constructives' compiled by YVES CASTIAUX, former professor of the ISA Saint-Luc de Tournai.

At the university level, the continuity with the strong archaeological tradition, especially within the field of mediaeval architecture, seems to be broken. THOMAS COOMANS' monumental Ph.D. thesis (Université Catholique de Louvain 1997) on the abbey of Villers-en-Brabant¹⁴ was the

last highlight of this university tradition, in the line of the work of FIRMIN DE SMIDT (Universiteit Gent)¹⁵ or LUC FRANCIS GENICOT (Université Catholique de Louvain).¹⁶ The Centre d'Histoire de l'Architecture et du Bâtiment (CHAB) directed from 1971 to 2001 by GENICOT (Université Catholique de Louvain), Coomans's Ph.D. director, produced innovative work and important collections on the rural patrimony of Wallonia,¹⁷ on the medieval keeps in Southern Belgium,¹⁸ and building investigation in several buildings, notably the cathedral of Tournai.¹⁹ Outside the universities, this tradition is continued by numerous graduates active in the administration or by independent researchers such as FRANS DOPERÉ.²⁰ Paradoxically, while the discipline of 'building archaeology'—now labeled *Bauforschung*—lost its professors, 'the preliminary investigation prior to the conservation and restoration of historical buildings' became the key-element of the professional education of the 'restoration and conservation specialist'.²¹ Only a few decades separate the academic discipline on Gothic and rural architecture from the (administration and) private enterprise, essentially used for 'younger patrimony'.

All over the country, the discipline of 'building archaeology' acquired interesting results, as illustrated by the work of DIRK VAN EENHOOGHE and MARIE-CHRISTINE LALEMAN,²² publication series and periodicals such as the Ghent *Stadsarcheologie*,²³ the Antwerp *Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grondonderzoek*,²⁴ the Brussels *Archéologie à Bruxelles*²⁵ or the Wallon monuments and sites monographs.²⁶ Recent overviews are found in *Les cahiers de l'urbanisme* by PHILIPPE MIGNOT (for Wallonia)²⁷ and in the 1998 *Jahrbuch für Hausforschung*, consecrated to *Hausbau in Belgien*.²⁸ 'Bouwhistorie vzw', a young association founded in 2003, wants to create a forum for this professional discipline.

The professionalization of the administration of historic monuments and sites is another tendency of the last decades. The three independent regional administrations of the Flemish, Brussels, and Walloon Region all publish modern working instruments, such as a series of inventories of the built patrimony,²⁹ series on thematic or monographic subjects (*Monumenten en Landschappen Cahiers* (1982-), *Inventaires thématiques* (1995-) and *Etudes et documents, série Monuments et sites* (1995-)),³⁰ and periodicals (*Monumenten en Landschappen* (1982-), *Les cahiers de l'Urbanisme: revue de l'administration wallonne de l'aménagement du territoire* (1987-)). They also decide independently on their policy, accents, and internal organization.

The realization of the 'modernist dream' of white cathedral interiors as the replacement of the traditional stone, as for instance in the Antwerp Cathedral, provoked the awareness of a new generation within the administration for

historical interior and exterior finishing. (At almost the same time, the Department of Art History of the Universiteit Gent started its sessions on the History of the Interior.)

In 1976, RAYMOND LEMAIRE (1921-1997) founded a pioneering postgraduate centre, the Raymond Lemaire Centre of Conservation, at the College of Europe in Bruges, transferred in 1981 to the Faculty of Applied sciences of the Katholieke Universiteit Leuven. It offers a two-year degree in conservation and restoration of monuments and sites, and is unique in its multidisciplinary and international vocation (both staff and students are recruited internationally). The postgraduate centre is hosted both by the Department of Architecture and the Department of Civil Engineering (Katholieke Universiteit Leuven). The Lemaire Centre hosted two international colloquia, one on the stability of historical construction³¹ and the one already mentioned on *Bauforschung*. Recently, the Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) (Katholieke Universiteit Leuven) hosted three colloquia on historical restoration practices in relation to actual restoration problems: two focused on the nineteenth century,³² one on the problems of restoration and reconstruction after the war.³³

Another evolution is the *huizenonderzoek* (literally ‘house research’) developed for Leuven by LEO VAN BUYTEN (Katholieke Universiteit Leuven) and for Ghent by the Dienst Gentse Stadsarcheologie and the Ghent City Archives in collaboration with the historian DANIEL LIÉVOIS. They developed a methodology to combine historical sources, to relate them to material evidence, all imbedded in a multidisciplinary and diachronical approach. The intention is to write the history of a dwelling in terms of its building history, occupants and direct physical environment.³⁴

With the rising popularity of ‘industrial archaeology’, interest grew in building typologies, materials and techniques, which had not been studied before. It fundamentally broadened the scope of Construction History to include the industrial heritage. GEORGES VANDENABEELE, ROLAND BAETENS (University of Antwerp), ADRIAAN LINTERS (Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie), PATRICK VIAENE (Hogeschool-Gent, Departement Architectuur, Audiovisuele en Beeldende Kunsten, Steunpunt Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed vzw), GUIDO DESEYN (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Ghent), RENÉ DEHERDT (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Ghent), PETER SCHOLLIERS (Vrije Universiteit Brussel), and LUC FRANCIS GENICOT (Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles) are pioneering scholars of these ‘relics of material industrial culture’ in Flanders, Brussels, and Wallonia.³⁵ Two museums, the

Stedelijk Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Ghent) in Ghent and La Fonderie, Musée d'Histoire sociale et industrielle de la Région Bruxelloise, each with their own periodical;³⁶ institutionalized some experts of this new discipline. The Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie (Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie, 1978) survives without governmental subsidy. The association Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles (Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles) was founded in 1984; the Flemish sister association Stichting Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed vzw (Steunpunt Industrieel En Wetenschappelijk Erfgoed vzw) in 1996. The most important link on the university level is the Centre d'Histoire des Science and Techniques (CHST) at the University of Liège, directed by ROBERT HALLEUX.

Although there is still an active interest in Construction History in civil engineering circles, the historical written production of eminent civil engineers of the first half of the twentieth century (ARTHUR VIERENDEEL, LOUIS BAES, ALBERT DE MARNEFFE³⁷) is only continued by DANIËL VANDEPITTE (Universiteit Gent)³⁸ and PIERRE HALLEUX (Université Libre de Bruxelles).³⁹ Their approach is essentially these of the structural analysis of historical structures. Some interesting developments in the field are the work of PATRICIA RADELET-DE GRAVE (Université Catholique de Louvain, Institut de Physique Théorique et Mathématique, Unité FYMA, Groupe d'Histoire des Sciences). She is a leading member of the international research group "Between Mechanics and Architecture",⁴⁰ which studies the history of the calculus of vaulted structures through the analysis of pioneering texts and manuscripts in successive sessions of international colloquia and specialized seminars.⁴¹ PIERRE SMARS's Ph.D. thesis on the calculus of historic Gothic vaulted structures renewed the understanding of the structure of Gothic vaults in Brabant, and reflected on the notion of accuracy of the calculus of those structures.⁴²

2 The Building Context

The design and realization of a building is also the fruit of its specific context. In this brief outline we sketch the state of research on some 'design and construction constraints': the knowledge and status of architects, engineers and other building professions; the economical, legislative and administrative culture; and building typologies.

Belgian architectural historical research remains almost exclusively concentrated on the architect and patron, and on the stylistic analysis of the fruit of their relationship.⁴³ In this approach, the architectural monograph on

buildings or architects, ideally published in a deluxe edition, is the dominating genre.⁴⁴ Engineers or surveyors rarely receive the same treatment,⁴⁵ individual contractors or members of building guilds are hardly studied at all.⁴⁶

Besides the study of the individual architects, some researchers focused on the changing professional status of the architect and engineer: KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven) re-evaluated the role of the court architect and the military engineer of the Renaissance.⁴⁷ This implied a re-evaluation of already old but fundamental articles by MULLER (1881), GENARD (1888) and RYLANTS (1940) on famous sixteenth-century processes between painters, goldsmiths, sculptors and masons regarding their role in the 'design'.⁴⁸ PHILIPPE BRAGARD (Université Catholique de Louvain) wrote his Ph.D. thesis on the military engineer of the southern Low Countries (1504-1713).⁴⁹ DIRK VAN DE VIJVER (Katholieke Universiteit Leuven, Ph.D. 2000) studied the rise of the 'new architect' (academically trained) and the 'new engineer' (the civil engineer in service of the state) in the second half of the eighteenth century and the early nineteenth century.⁵⁰ By studying the institutional aspects of the education of architects and engineers in the nineteenth century, the 1984 Ph.D. thesis of LUC VERPOEST (Katholieke Universiteit Leuven) constructed a fundamental instrument for the understanding of the nineteenth-century architect and engineer.⁵¹ Detailed studies on architectural and engineering schools⁵² and on the engineers of the neo-Gothic movement add colours to this canvas.⁵³

The last decades, 'corporations' regained the attention of the social historians, both at the universities of Louvain-la-Neuve, Leuven, Brussels and Ghent⁵⁴—with some effects on the study of the building guilds. The graduate students of LEON VAN BUYTEN (Katholieke Universiteit Leuven) made detailed case-studies limited both in time (usually eighteenth century) and place (the cities of Leuven or Mechelen), such as the studies on the guild of the 'Quatuor Coronati' (masons, glaziers and stonecutters) in Mechelen,⁵⁵ and those of the ceilers and thatchers,⁵⁶ of the carpenters,⁵⁷ and of the masons and stonecutters⁵⁸ in Leuven. JOHAN DAMBRUYNE's Ph.D. thesis (Universiteit Gent) on Ghent corporations studied from a socio-economic perspective, includes much information on the building guilds corporations in Ghent at the sixteenth century.⁵⁹

The stone trade in the Low Countries was studied by HANS JANSE⁶⁰ and, recently, by GABRY VAN TUSSENBROEK⁶¹ in his Ph.D. thesis, realized within the context of a joint Dutch-Belgian research project entitled *Unity and discontinuity in the architecture of the Low Countries 1530-1700*, directed

by KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven) and Koen A. Ottenheim (University of Utrecht).

During the New Regime, the building professions are structured in the form of contractor organizations. JAN VENSTERMANS, the former Directeur administratif à la Confédération nationale de la Construction, studied the history of the national, Antwerp and Mechelen organizations of contractors.⁶² PIET LOMBAERDE (Henry van de Velde-instituut, Antwerp) studied the national organization of contractors in the period 1946-1996.⁶³

For an economic approach to the built environment some Belgian socio-economic historians achieved interesting research results. JEAN-PIERRE SOSSON studied the public works of the cities of Brugge, Ghent, Damme, Mons, and Ieper in the fourteenth and fifteenth centuries in a socio-economic perspective;⁶⁴ HUGO SOLY and HERMAN VAN DER WEE studied sixteenth-century Antwerp.⁶⁵ The studies on the residential building sector concentrate mostly on one city (cf. JOHAN DAMBRUYNE for Ghent,⁶⁶ JULES HANNES (Vrije Universiteit Brussel) and CATHARINA LIS (Vrije Universiteit Brussel) for Antwerp,⁶⁷ E. DESLE for Brussels⁶⁸). For the New Regime, the Ph.D. theses of VINCENT DUCHÊNE and ERIC BUYST (Katholieke Universiteit Leuven), realized within the project context of the reconstruction of the national accounts, ambition to cover the whole of Belgium.⁶⁹ JULES HANNES (Vrije Universiteit Brussel) wrote an article on the economy of public works from 1830 till the present.⁷⁰

For a study of the salaries/fees in the building sector we refer to the articles by JEAN-PIERRE SOSSON⁷¹ for the fourteenth and fifteenth century and those by PETER SCHOLLIERS (Vrije Universiteit Brussel) and PATRICIA VAN DEN ECKHOUT (Vrije Universiteit Brussel) for the nineteenth and twentieth centuries.⁷²

Also in the domain of the history of building regulation, the historians first concentrated on the Middle Ages. VERPLAATSEN studied eleventh- and twelfth-century building permits and regulations in Flanders.⁷³ Architectural historians were especially interested in the impact of the regulation on the 'petrification' of the city; see for instance the study for Aardenburg (1232) by WILLY P. DEZUTTER,⁷⁴ for Ghent by JOHAN DAMBRUYNE (Universiteit Gent),⁷⁵ for Mechelen by JOHAN GROOTAERS,⁷⁶ and the summary for the Ancien Régime by KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven).⁷⁷

For an overview of the 'servitudes' we refer to PHILIPPE GODDING's (Université Catholique de Louvain) manual on civil law in the Southern Low Countries during the Ancien Régime.⁷⁸ A general study of the history of Belgian 'building law' is still not available.⁷⁹

While RUTGER TIJS (Ph.D., Katholieke Universiteit Leuven) studied the building regulation in the city of Antwerp up to the present,⁸⁰ municipal building regulations are in general not considered by the architectural historians. For the general problem of the nineteenth century, see the overview of PHILIPPE GODDING,⁸¹ and the exemplary article on the 1865 building regulation of Mons by LAURENT HONNORÉ.⁸²

In Belgium, the study of the architectural production is rarely embedded in its administrative or institutional context. Such an approach is however necessary for a full understanding of the functional, aesthetic, and technical aspects of the realized design.

On the administration of the national government in the Ancien Régime, we have at our disposal some studies on the building administration of the court. ANNEMIE DEVOS studied this administration in the time of the archdukes Albert and Isabella.⁸³ Some studies also situate the demolition of the municipal fortifications by the ordinance of 1784 by Joseph II within their administrative context.⁸⁴ DIRK VAN DE VIJVER reconstructed the institutional and administrative context for public building of the period 1750-1830 in his Ph.D. thesis; and studied in detail the impact of the first national professional architectural administration: the French Conseil des Bâtiments civils.⁸⁵

For the nineteenth century, the impact of the Hygiene Movement on the development of the city, building typologies, building technology, and technical equipment (heating and ventilation) can hardly be over-estimated. For the role of the national administration for public hygiene, the Conseil supérieur d'Hygiène publique,⁸⁶ founded in 1849, see the studies on social housing⁸⁷ and on hospitals.⁸⁸ HERMAN STYNEN devoted his Ph.D. thesis to the history of the national administration of historical monuments and sites.⁸⁹ For the twentieth century, the Commissariat pour la Reconstruction du Pays is studied in detail by PIETER UYTENHOVE.⁹⁰ For the Belgian Administration des Ponts et Chaussées, we refer to KAREL VELLE's monumental overview of the administrative legislation,⁹¹ several anniversary publications,⁹² and MARCEL WATELET's research on the first years of the Belgian public works administration.⁹³

For the architectural administration of the provinces, VEERLE MEUL renewed the study of the position of 'provincial architect' through two case-studies: one for the province of Antwerp and one for the province of Limburg.⁹⁴ LAURENT HONNORÉ dedicated his Ph.D. thesis (Université Catholique de Louvain) to the impact of the provincial and municipal administration of public hygiene on the city of Mons.⁹⁵

Many authors mention the impact of municipal administrations on the conception of public buildings, but rare are those who study this phenomenon in a systematic way. The two-volume book on Ghent, *Gent. Een stad in Opbouw* aims to do exactly that.⁹⁶ The public works of the city of Antwerp are treated within their administrative context in the Ph.D. project of Inge Bertels, to be realized within the research project *Building in the Belgian city, 1815-1879* (Katholieke Universiteit Leuven).

'Building typologies' constitute an important reference background for design. Besides a functional category, they imply a certain technological (and often also administrative) culture. The book *Le patrimoine civil public de la Wallonie* offers an interesting introduction (and bibliography).⁹⁷ The expansion of the field of architectural history (especially to the nineteenth and twentieth century) has made studies available on an ever growing number of typologies. The literature on different typologies extended from the 'traditional' churches,⁹⁸ castles and urban houses⁹⁹ to workers' housing,¹⁰⁰ town halls,¹⁰¹ 'maisons du peuple',¹⁰² theatre buildings,¹⁰³ libraries,¹⁰⁴ schools,¹⁰⁵ ice-houses,¹⁰⁶ warehouses,¹⁰⁷ glasshouses,¹⁰⁸ garages,¹⁰⁹ shop fronts,¹¹⁰ inns and pubs,¹¹¹ airport buildings,¹¹² fire-stations,¹¹³ sport infrastructure,¹¹⁴ swimming pools and bathhouses,¹¹⁵ hospitals,¹¹⁶ sanatoria,¹¹⁷ bridges,¹¹⁸ hydraulic constructions,¹¹⁹ hydraulic press houses,¹²⁰ abattoirs or slaughterhouses,¹²¹ movie theatres,¹²² theatre buildings,¹²³ railway stations,¹²⁴ water towers,¹²⁵ synagogues,¹²⁶ etc. But also on less contemporary building types, innovative research goes on: THOMAS COOMANS renews the history of the mediaeval monastic architecture by combining building and architectural history in an international setting.¹²⁷ KRISTA DE JONGE studies the impact of the court ceremonies on the spatial disposition of the Burgundian and Habsburg court residences.¹²⁸

Some societies which focus on the study and protection of a certain genre of architecture or typology must be mentioned here; most of them publish a periodical or newsletter. The society and periodical *Molenecho's*, one of several societies which work on mills, published already special issues on Drainage mills (1984), Oil mills (1996), Treadmills (2002), Shipmills (2003) and Pumping mills (2004). The Simon Stevinstichting (Antwerp), with members of the likes of ROBERT GILS and PIET LOMBAERDE (Henri van de Velde-instituut, Antwerp),¹²⁹ concentrates on military architecture.

3 Building materials and techniques

The specific Belgian construction culture was a traditional topic of research in medieval architecture (cf. the 1959 publication of VANDEWALLE cited previously and §4 of this paper, "building site"). Through the research on the

building accounts of the court residences of the early modern period, KRISTA DE JONGE started a new line of research.¹³⁰ The confrontation of (local) treatises and other written sources with (archeological or other evidence of) built fortification projects is the key methodology for the study of building techniques in early modern times by PIET GELEYNS (Katholieke Universiteit Leuven)¹³¹ and of early fortification design (genesis of the bastion system in the Southern Netherlands) by PIETER MARTENS.¹³² Their current Ph.D. research is embedded in the project *Architecture from the Habsburg-Valois Conflict Zone. Tradition and Innovation in military architectural practice in the Low Countries and the Rhineland (sixteenth-seventeenth centuries)* (1999-2003), directed by KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven). The same research group (Katholieke Universiteit Leuven) also focuses on the 'local' history of the Belgian building sciences of the eighteenth to twentieth century, with special attention to educational and research institutions, courses, manuals and periodicals.¹³³

Besides the previously mentioned syntheses of technical culture, a wide range of detailed research exists on specific materials and techniques; it represents the majority of the scientific activity in the field of Belgian Construction History.

For the use of wood and other vegetal building materials and techniques, the literature on rural architecture is of course crucial. Authors such as CLEMENS V. TREFOIS could still document (and photograph) living construction practices, such as the construction of thatched roofs, before the craftsmanship and most of the patrimony was lost.¹³⁴ For Wallonia, we refer to the previously mentioned publications on rural architecture by the research group of LUC FRANCIS GENICOT (Université Catholique de Louvain).

HANS JANSE and LUC DEVLIEGHER (1962) published a pioneering study on the mediaeval wooden trusses of the ancient county of Flanders;¹³⁵ LÉON DELFERIÈRE studied the extravagant decoration of certain trusses in the Hainaut province.¹³⁶ One generation later, systematic measurements/records of trusses, in the manner of the Paris CRMH, were drawn under the direction of LUC FRANCIS GENICOT (Université Catholique de Louvain).¹³⁷ Introduced by ANDRÉ-VALENTIN MUNAUT (Katholieke Universiteit Leuven) into dendrochronology, PATRICK HOFFSUMMER (Université de Liège) developed from 1981 onwards the procedure in its application to archaeology and historical monuments.¹³⁸ His Ph.D. thesis (Université de Liège 1989) treats the methodological aspects and applied dendrochronology on the study of the trusses of the Meuse region. He recently edited a book on trusses in Belgium and the North of France.¹³⁹ Hoffsummer leads a research centre at the University of Liège, where DAVID HOUBRECHTS (Université de Liège) is

preparing a Ph.D. thesis on “Le pan-de-bois en Principauté de Liège (1450-1650).”

GUIDO EVERAERT of the Stedelijke Dienst Monumentenzorg (Ghent) studies, in collaboration with MARIE CHRISTINE LALEMAN of the Ghent administration of municipal archaeology and DANIEL LIEVOIS, the technical aspects of historical windows, doors and porches from mediaeval times till the nineteenth century.¹⁴⁰ INGRID VAN CAUWENBERGH published a detailed article on the Belgian parquet flooring industry in the nineteenth and early twentieth century¹⁴¹ and is preparing a Ph.D. thesis on ‘Belgian furniture and joiner’s work in the nineteenth century’ (Universiteit Gent).

The literature on local brick production is vast and diverse,¹⁴² but a standard summary still lacks. LUC DEVLIEGHER wrote on the first mediaeval bricks in Flanders,¹⁴³ GIOVANNI PEIRS (National Brick Confederation) published a general overview on bricks and brick masonry.¹⁴⁴ The Rupel region was Belgium’s most important production centre. ROLAND BAETENS produced an interesting article on this centre.¹⁴⁵ Nowadays, this region has even three brick museums: the Steenbakkerijmuseum ‘t Geleeg, the Steenbakkerijmuseum Rupelklei and the Ecomuseum and Archief van de Boomse Baksteen. PAUL DE NIEL, curator and cofounder of the last institution, studies the technical and social history of brick production in the Rupel region.¹⁴⁶ After the strong collectors interest for tiles of the Ancien Régime, MARIO BAECK paid attention to the nineteenth- and early twentieth-century tiles.¹⁴⁷

Currently, the most eminent specialists on Belgian stone building materials are JEAN-LOUIS VAN BELLE, FRANCIS TOURNEUR and FRANS DOPERÉ. Jean-Louis Van Belle founded the *International Centre for Glyptographic Research* (Comblain-au-Pont), which organizes international biannual colloquia since 1979 (with crucial proceedings on the subject).¹⁴⁸ He edited a dictionary on ‘signes lapidaires’ in Belgium and the North of France¹⁴⁹ and published numerous books on the subject. Francis Tourneur (Pierres et Marbres de Wallonie) applies his geological and technical knowledge to the identification of stones and the study of their use in historical buildings.¹⁵⁰ Together with ERIC GROESSENS (Université Catholique de Louvain), he is the expert on Belgian marbles.¹⁵¹ FRANS DOPERÉ’s bibliography concentrates on the mediaeval stonecutting and surface treatment of stones and their use for dating construction phases.¹⁵² For general summaries on natural building stones in the Southern Netherlands, one can rely on authors as CAMERMAN, DELCOURT, DUJARDIN, GROESSENS and GULINCK.¹⁵³ Currently, there are reference works on stones in Wallonia,¹⁵⁴ Limburg,¹⁵⁵ and on Gobertange¹⁵⁶ and on Tournai stone.¹⁵⁷ PETER VAN DER WEE studied the use of

prefabricated elements in white stone in Antwerp porches and windows (sixteenth-seventeenth centuries).¹⁵⁸

Recently (brick and stone) masonry structures such as mediaeval cellars¹⁵⁹ and vaults (PIERRE SMARS) were studied. KOEN VAN BALEN (Katholieke Universiteit Leuven) is the Belgian expert on the use of lime in historical monuments.¹⁶⁰

The chapter on glass can be kept very short by referring to the monumental summary *Le verre en Belgique, des origines à nos jours*,¹⁶¹ which synthesizes the history of (window) glass production in Belgium, with an excellent bibliographical compendium. The book equally contains chapters on stained glass (for the Middle Ages and modern times written by YVETTE VANDEN BEMDEN (Faculté Notre Dame De La Paix, Université De Namur), the leading specialist¹⁶²) and on glass in contemporary architecture (MARC DUBOIS). JULES HELBIG and Yvette Vanden Bemden compiled the monumental *Corpus vitrearum*,¹⁶³ an inventory of the conserved stained glass windows in Belgium up to the first half of the sixteenth century. *Monumenten en Landschappen Cahier 1* offers a recent synthesis on stained glass in Flanders.¹⁶⁴ ALETTA RAMBAUTS is preparing a Ph.D. thesis on stained glass at the Universiteit Gent.¹⁶⁵

For the history of metal production we refer to the recent book by ROBERT HALLEUX (Université de Liège) on the Liège production of Cockerill.¹⁶⁶ See also the same author on the nineteenth century of zinc production.¹⁶⁷ The use of metal in architecture during the Ancien Régime was the subject of two Ph.D. theses. AIMÉ STROOBANTS (Ph.D. Universiteit Gent, 1978) made a comparative study of the use of wrought iron in the architecture of Ghent, Bruges, and Antwerp from the thirteenth century to the beginning of the nineteenth century.¹⁶⁸ His Ph.D. thesis remained unpublished, but he produced numerous articles on the subject.¹⁶⁹ Also, BERNARD WODON's Ph.D. thesis on the *serrurerie monumentale* in the old prince-bishopric of Liège during the eighteenth century (Université Catholique de Louvain, 1986) is an exemplary study.¹⁷⁰ He is the expert on the *serrurerie monumentale* in Wallonia.¹⁷¹

After the syntheses of ARTHUR VIERENDEEL¹⁷² and A. DE MARNEFFE,¹⁷³ industrial archaeology breathed new life into the history of metallic structures, with the pioneering studies by RICHARD VANDENDAELE,¹⁷⁴ JOHAN BAELE,¹⁷⁵ and GUIDO JAN BRAL.¹⁷⁶ INE WOUTERS (Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectuur) directs a research project which ambitions to compose a restoration guide for metal structures (1860-1920), which will be executed by MICHAEL DE BOUW (2004-2010).¹⁷⁷

No one followed LOUIS BAES's 200 pages on Belgian concrete history written in 1930.¹⁷⁸ In fact, one had to wait for the fashion for industrial archaeology,¹⁷⁹ world expositions,¹⁸⁰ and Modern Movement architecture.¹⁸¹ The Ghent Research Group Theory and History of Architecture and Urbanism (Universiteit Gent) currently has a project on concrete architecture in Belgium.¹⁸² LEEN MEGANCK¹⁸³ (Universiteit Gent) and PATRICIA RADELET-DE GRAVE (Université Catholique de Louvain) work on GUSTAVE MAGNEL.

A 'Belgian' history on almost any new material is still lacking. Almost by accident, some aspects are studied, as for instance the 'roofing paper' production in Ghent.¹⁸⁴

After JOSEPH PHILIPPE's Ph.D. thesis (Université de Liège, 1948) on mural paintings from the pre-Romanesque period to the sixteenth century,¹⁸⁵ interior finishing regained attention in the 1970s as a critique on the dominant restoration policy, which preferred 'naked' stones. In Flanders, studies by MIEK GOOSSENS (Flemish Administration on Monuments And Sites),¹⁸⁶ MARJAN BUYLE (Flemish Administration on Monuments and Sites),¹⁸⁷ ANNA BERGMANS (Ph.D. Katholieke Universiteit Leuven, Flemish Administration On Monuments And Sites, Universiteit Gent)¹⁸⁸ and, more recently, MAXIMILIAAN P.J. MARTENS,¹⁸⁹ LINDA VAN DIJCK,¹⁹⁰ and H. VANDENBORRE¹⁹¹ re-evaluated the mediaeval painted interior finishing (mostly of churches). BUYLE and BERGMANS published a state of the research in Flanders in 1994.¹⁹² PAUL PHILIPPOT (Université Libre de Bruxelles) concentrated on the technical aspects.¹⁹³ At the same time, independent specialists, active in the field of preliminary research, conservation and restoration, acquired considerable expertise: PETRA MACLOT researched and published numerous articles on Renaissance mural paintings in Antwerp;¹⁹⁴ LODE DECLERCQ established his reputation in the finishing techniques from the Middle Ages up to the twentieth century.¹⁹⁵ In Wallonie, FOLVILLE is the leading expert.¹⁹⁶

Also, other historical interior finishing materials and techniques, such as gilded leather, wallpapers or stucco, received renewed attention in the 1990s. GEERT WISSE specialized in historical wallpapers in Belgium; besides his activity as a restorer of historic wallpapers, he produced 1991 onwards almost the entire scientific output on the subject.¹⁹⁷ The eighteenth-century wallpapers of imported from China were studied by ANNA BERGMANS and NICOLE DE BISSCOP.¹⁹⁸ A 1992 special issue of *Monumenten en Landschappen* was dedicated to gilded leather in Flanders. ANNA BERGMANS, the Dutch gilded leather specialist ELOOI KOLDEWEIJ and the restorer J. WOUTERS present a state of the art of the research, inventory and restoration

problems.¹⁹⁹ Together with the Dutch gilded leather specialist E. KOLDEWEY and ANNA BERGMANS presented an inventory of the conserved historic Flemish gilded leather in Flanders. FABRICE GIOT is preparing a Ph.D. thesis (Université Catholique de Louvain) on eighteenth-century stucco decoration.²⁰⁰

As a result, the world of historical interiors in Belgium—documented from 1969 in the periodical *Maisons d’hier et d’aujourd’hui*—became a multidisciplinary field of specialists which display a mastery of the material and technical diversity. To get an idea of the multidisciplinary of the field one can consult *Rijke vorm en bonte kleur in ‘t Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585*,²⁰¹ *Gentse woencultuur in Mozarts tijd*,²⁰² the building monographs in the series *Monuments et sites* (Namur 2001) or *Hôtels de maître à Namur du style Louis XIV au premier Empire* (Namur 2001). The start of a two new publication series, the *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis* (2003-), proceedings of an annual colloquium, and *Décors intérieurs en Wallonie*,²⁰³ directed by NATHALIE DE HARLEZ DE DEULIN and which will comprise three volumes, is the latest contribution to the field.

At the same time, historical exterior finishing became an increasingly important topic within the restoration profession. In Wallonia, the colloquium on the ‘colours of the city’ posed the problem explicitly (1989).²⁰⁴ In the research project *Restauratie van Buitenmuren: historisch onderzoek naar bepleisterde 18de-eeuwse en vroeg 19de-eeuwse gevels in Vlaanderen (1700-1830)*,²⁰⁵ under the direction of KOEN VAN BALEN (Katholieke Universiteit Leuven), a methodological approach for the study of exterior finishings and mortars was developed.²⁰⁶ Also the jointing of brick masonry received attention.²⁰⁷ The finishings used in the reconstruction around 1700 of the Brussels Grote Markt were studied by ERIC HENNAUT;²⁰⁸ the buildings’ nineteenth-century restoration was studied in a book directed by VINCENT HEYMANS.²⁰⁹ Also, the *graffiti*²¹⁰ and other special late nineteenth-century techniques were rediscovered.²¹¹ In 1999, GUIDO EVERAERT published a summary on historical finishing techniques applied in Ghent.²¹²

In this cultural climate of general interest for finishing, the colourfulness of Modern Movement architecture was equally discovered. An International DOCOMOMO seminar on texture, color schemes and composition of renders and paint layers in the international modern movement was held in Leuven and Antwerp in 2000.²¹³ The seminar presented also a series of Belgian case-studies, which had been researched in the previous years by MARJAN BUYLE, JO BRAEKEN and TOM LENAERTS, MIMI DEBRUYN and VEERLE DE HOUWER.²¹⁴ This seminar was organized in the context of the

Research project *Monumentenzorg Moderne Architectuur* (1997-2000), directed by LUC VERPOEST (Katholieke Universiteit Leuven), and elaborated by ELS CLAESSENS and JEAN-MARC BASYN.

4 The building site

Of all historical periods, only the building site of the Middle Ages was the object of the constant attention of the Belgian architectural historian. VANDEWALLE's synthesis of 1950 was complemented in 1966 by FRIEDA VAN TYGHEM's (Universiteit Gent) methodologically innovative Ph.D. thesis on the tools and devices used at the building site, based on iconographical sources.²¹⁵ For more recent synthesis on the subject see *Gent. Een Stad in Opbouw*,²¹⁶ JAN ESTHER,²¹⁷ and PIET GELEYNS²¹⁸. The Belgian Musea for old techniques collected interesting objects.²¹⁹

The study of the building site for modern ages (especially the eighteenth century), was methodologically renewed by a series of undergraduate studies directed by LUC FRANCIS GENICOT (Université Catholique de Louvain) and published as *Etudes sur des constructions du XVIIIe siècle en Wallonie*.²²⁰ In a series of building monographs, a method is elaborated in which aspects such as the origin of materials, the involved artisans, building cost and salaries, construction chronology, etc. were taken into account. A number of the students involved continued to use this method in their further career in the administration of historical monuments and sites (cf. JEAN-LOUIS JAVAUX²²¹).

Recently, RAF MEERT wrote an exemplary master thesis on the building site of the present Belgium federal parliament²²². This master thesis was realized within the context of the research projects directed by KRISTA DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven) : *Builders, Architects and Patrons: From Contracts to Final Acceptance. Building in the Southern Low Countries, 1750-1880* (2002-2005), executed by DIRK VAN DE VIJVER, and *Building in the Belgian City, 1815-1879* (2002-2005), executed by Dirk Van de Vijver and INGE BERTELS). They both focus on the ever-widening influence of the public works administration (city, province and state) on the building site. The building administration, the building professions and the nineteenth-century building contractors (and their organizations) stand in the centre of the attention. Often neglected sources such as building legislation and regulation, building permits, contracts, estimates, building specifications,²²³ surveys, final acceptance reports, iconography (paintings, drawings and old photographs) and process papers, are exploited in this project. The case of Antwerp is studied in particular (Ph.D. thesis by INGE BERTELS).

5 Technical equipment

Even if as early as 1948 and 1969 SIEGFRIED GIEDION and REYNER BANHAM considered the technical equipment of buildings to be an essential artifice of modern architecture,²²⁴ in Belgium, attention to the subject is of a very recent date.

Recent research on the ‘dwelling’ in Belgian late nineteenth- and twentieth-century architecture shares a common interest with industrial archaeologists for the technical equipment of the home.²²⁵ VINCENT HEYMANS (Université Libre de Bruxelles) enumerates in his Ph.D. thesis on the Belgian house around 1900 all these technological innovations: kitchen, glasshouses, toilets, electricity, lighting, heating, ventilation.²²⁶ Recent university research in Leuven and Ghent analyses the kitchen—a key element of Belgian modernism with for instance the ‘cubex’-kitchen of LOUIS HERMAN DE KONINCK²²⁷—more in depth. A research project led by HILDE HEYNEN (Katholieke Universiteit Leuven) and LEEN VAN MOLLE (Katholieke Universiteit Leuven) approaches the transformation of the kitchen through the eyes of women’s organizations; it focuses on the period between the wars²²⁸ and the 1960s and 1970s.²²⁹ Interiors and modernity in postwar-Belgium is the subject of the Ph.D. research of FREDIE FLORÉ (Universiteit Gent).²³⁰ The technical equipment of the interwar kitchen is also treated in the Ph.D. thesis of LEEN MEGANCK (Universiteit Gent) on housing in Ghent in the 1930s.²³¹

The industrial archaeologists were also among the first to study the heating of constructions (especially greenhouses²³²). Recently, the restoration expert LODÉ DE CLERCQ published an innovative summary on heating systems in nineteenth-century civil architecture²³³ and BERNARO Y GARCIA studied the Belgian industry of domestic heating devices.²³⁴

In the recent restoration campaigns of theatre buildings, the old theatre machinery got some attention (but was still often removed).²³⁵

Conclusion

In the last fifty years, ‘traditional’ building materials and techniques became the object of specialized research. Sometimes research was even developed in an international context (*International Centre for Glyptographic Research, Between mechanics and architecture*). A same systematic approach or ‘local history’ is still lacking for almost all aspects of Construction History from the industrial revolution on (new building materials, technical knowledge, building organization, technical equipment, etc.). The chapters on ‘Construction History’ in the forthcoming *History of Techniques in*

Belgium, a complement to the *History of Science in Belgium*,²³⁶ both series directed by ROBERT HALLEUX, promises a synthesis, but can of course not wipe out in one operation the significant blanks which still exist in this field. Perhaps a specialized society with annual national colloquia, inspired by the Spanish Sociedad Española de Historia de la Construcción, the English Construction History Society, or the Italian Associazione Edoardo Benvenuto, could play a stimulating role.

Acknowledgments

The author wants to express his gratitude to Thomas COOMANS (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) for the critical review and suggestions to this summary; and to Ellen VAN IMPE for language corrections.

Notes

¹ The author's research profile imposed some limitations—premediaeval constructions and results of excavating archaeology will not be taken into account—and explain the emphasis on the eighteenth and nineteenth centuries.

² A.L.J. VAN DE WALLE, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen*, Antwerp, 1959.

³ K. DE JONGE, ed., *Le château de Boussu, chef-d'oeuvre de Jacques Du Broeucq* (Monuments et Sites, Etudes et Documents 8), Jambes, Région Wallonne, 1998, 207 p.; K. DE JONGE, A. DE VOS and J. SNAET, eds., '*Bellissimi ingegni, grandissimo splendore*'. *Religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw* (Symbolae B), Leuven, University Press Leuven, 2000, 233 p.; K. DE JONGE and G. JANSSENS, eds., *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* (Symbolae B), Leuven, University Press Leuven, 2000, 409 p.

⁴ D. ALLART and P. HOFFSUMMER, *L'archéométrie au service des monuments et des oeuvres d'art*, (Dossier de la Commission royale des monuments, sites et fouilles, 10), Jambes, 2002.

⁵ G. BEKAERT and F. STRAUVEN, *La construction en Belgique, 1945-1970*, Brussels, 1971.

⁶ M. CULOT and A. VAN LOO, eds., *Musée des Archives d'Architecture Moderne. Fondation Robert-L. Delevoy. Collections*, Brussels, 1986; M. CULOT, E. HENNAUT and L. LIESENS, *Archives d'Architecture Moderne, Catalogue des collections. Tome II*, Brussels, 1999.

⁷ Cf. *Brussel, breken, bouwen : architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, exh. cat., Brussels, 1979; J. VANDENBREEDEN and L. VAN SANTVOORT, eds., *Baricadenplein*, Brussels, 1992; *Pierres et rues. Bruxelles: croissance urbaine 1780-1980*, Brussels, 1980.

⁸ D. LAUREYS, ed., *Bouwen in Beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerp*, Antwerp, 2004.

⁹ K. MAES, *Het plannenarchief van Joris Helleputte*, Leuven, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC), 1996; J. DE MAEYER, L. VERPOEST, et al., *Gothic revival: religion, architecture and style in western Europe 1815-1914*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC)-Artes, 5), Leuven, 2000.

¹⁰ V. PITTIE, *Archives de la Commission royale, Province de Hainaut*, (Dossier de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles, 4.2.1), Liège, 1997; V. PITTIE, *Archives de la Commission royale, Province de Hainaut*, (Dossier de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles, 4.2.2), Liège, 1998; V. PITTIE, *Archives de la Commission*

royale. *Province de Brabant*, (Dossier de la Commission royale des monuments, sites et fouilles, 4.1), Liège, 1996.

¹¹ National Centre for the Study of Nineteenth century Art. J. VAN CLEVEN, F. VAN TYGHEM, I. DE WILDE, R. HOOZEE, et al., *Neogotiek in België*, Tielt, 1994.

¹² See also: T. COOMANS, *Les plans des monuments belges rassemblés par le Service du Répertoire des Biens Culturels (1952-1960) et conservés aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles (Archives Générales du Royaume, Fonds conservés hors des Archives de l'État, 2)*, Brussels : Archives générales du Royaume, 1992, 265 p.

¹³ J. DE MAEYER, ed., *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC)-studies, V), Leuven, 1988; J. DE MAEYER, L. VAN MOLLE, K. MAES, eds., *Joris Helleputte, architect en politicus 1852/1925*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC)-Artes, 1), Leuven, 1998.

¹⁴ Published as: T. COOMANS, *L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, (Studia et Documenta, XI), Brussels/Brecht, 2000, 622 p.

¹⁵ F. DE SMIDT, "Het verhoudingssysteem van 'Dbewerf vanden Beelfroete' van Gent", *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, 37/2, 1975; F. DE SMIDT, *De Kathedraal te Gent. Archeologische studie (Verhandeling van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 17)*, Brussels, 1962; F. DE SMIDT, *De St.-Jacobskerk te Gent (Verhandeling van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 28/20)*, Brussels, 20; F. DE SMIDT, *De St.-Jacobskerk te Gent. Archeologische studie (Verhandeling van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 31/32)*, Brussels, 1969; F. DE SMIDT, *Enkele 15-eeuwse steenhouwersmerken in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Ghent, 1974.

¹⁶ L. F. GENICOT, *Les églises mosanes du XIe siècle* (1972); other publications by the same author are mentioned below.

¹⁷ *Architecture rurale de Wallonie*, Liège, 1983-1993 (12 vol.), and synthesis: L.F. GENICOT a.o., *Le patrimoine rural de Wallonie. La maison paysanne*, 2 vol., Brussels/Namur, 1996, 253 and 150 p.

¹⁸ Series of inventories and a synthesis: L.F. GENICOT a.o., *Les tours d'habitation seigneuriales du Moyen Âge en Wallonie (Études et documents. Monuments et sites, 9)*, Namur, 2002.

¹⁹ Work in progress by L. DELEHOUZÉE.

²⁰ F. DOPERÉ and W. UBREGTS, *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur*, Brussels/Leuven, 1991. Numerous articles on stone as building material (see below).

²¹ *Cours international de perfectionnement sur le rôle de l'étude architecturale préalable dans la restauration d'édifices historiques – international updating course on the role of preparatory architectural investigation in the restoration of historical buildings*, Leuven, 28-05/1-06-1996. K. DE JONGE and K. VAN BALEN, *Preparatory architectural investigation in the restoration of historical buildings*, Leuven, (Monumenta omnimodis investigata, 2), 2002.

²² W.J. SLOCK, C. LIEVENS and D. VAN EENHOOGHE, "De Hanswijckhoeve. Mechelen-Muizen: restauratie van een 17de-eeuws hoevecomplex", *Monumenten en Landschappen*, 3/3, 1984, pp. 42-54; D. VAN EENHOOGHE, "Het Rood Kloosterken - een archeologisch vooronderzoek", *Monumenten en Landschappen*, 3/5, 1984, pp. 30-39; D. VAN EENHOOGHE, "Het Huis Van tSestich in Leuven, nader bekeken", *Monumenten en Landschappen*, 5/3, 1986, pp. 15-26; D. VAN EENHOOGHE, "De voormalige watermolen van Temse", *Monumenten en Landschappen*, 7/3, 1988, pp. 29-26; D. VAN EENHOOGHE and M. CELIS, "Het 'Hof van Hoogstraten', de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing", *Monumenten en Landschappen*, 7/4, 1988, pp. 36-62; D. VAN EENHOOGHE, "De middeleeuwse burcht van Zottegem: feiten... en

meningen”, *Monumenten en Landschappen*, 9/3, 1990, pp. 49-59; D. VAN EENHOOGHE, “De geschiedenis van het huis Sint-Anna te Temse”, *Monumenten en Landschappen*, 12/4, 1993, pp. 9-24; D. VAN EENHOOGHE, “Het Capucijnenklooster te Sint-Truiden: een archeologische visie”, *Monumenten en Landschappen*, 16/3, 1997, pp. 6-29; D. VAN EENHOOGHE, “De poortdonjon van het hof Ter Hulst te Moortsele”, *Monumenten en Landschappen*, 18/6, 1999, pp. 4-20; D. VAN EENHOOGHE, T. DELCOMMUNE and M. CELIS, “Onder het Koningsplein te Brussel: de hofkapel van Karel V”, *Monumenten en Landschappen*, 19/1, 2000, pp. 4-38; D. VAN EENHOOGHE, “Middeleeuwse Brugse huizen: bouwhistorisch onderzoek in de Florentijnse loge en het huis Hertsberghe in de Academiestraat”, *Monumenten en Landschappen*, 21/2, 2002, pp. 32-45; D. VAN EENHOOGHE, “Middeleeuwse Brugse huizen: bouwhistorisch onderzoek in de huizen Sint-Jacobs en Den Ancker”, *Monumenten en Landschappen*, 21/5, 2002, pp. 44-61.

²³ Gentse vereniging voor stadsarcheologie, *Stadsarcheologie*, 1977 to present.

²⁴ *Antwerpse vereniging voor Bodem- en grotonderzoek*. *Hades*, 1968-1983; *Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek*. *Bulletin*, 1984 to present.

²⁵ Cf. P. BLANQUART, S. DEMETER, A. DE POORTER, a.o., *Autour de la première enceinte*, (*Archéologie à Bruxelles*, 4), Brussels, 2001.

²⁶ Cf. *Etudes préalables à la restauration de l'église Saint-Barthélemy à Liège* (Dossier de la Commission royale des monuments, sites et fouilles, 8), Namur, 2001.

²⁷ P. MIGNOT, ed., “Archéologie du bâti”: *Les cahiers de l'Urbanisme*, 44, June 1993.

²⁸ *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung*. (*Bericht über die Tätigkeit des Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge vom Arbeitskreises für Hausforschung*), 44, Marburg, 1998.

²⁹ *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, Liège/Ghent, 1971-; *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, dln. 1, Binnenstad, 3 vol., Luik, 1989-1994; *Le patrimoine monumental de la Belgique. Région de Bruxelles-Capitale*, Brussels, 1997-; *Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie*, Liège, 1971-1996, 23 parts in 36 vols.

³⁰ Older series are: *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, 81 vol., Brussels, 1862-1942; *Bulletin van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen – Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites*, 1949-1969 (18 vol.); *Bulletin de la commission royale des monuments et des sites* (4, 1974-14, 1987/89).

³¹ R. M. LEMAIRE and K. VAN BALEN, *Stable-unstable? Structural consolidation of ancient buildings – Stable-unstable? La consolidation des structures anciennes-Stable-unstable? Structureel herstel van historische gebouwen*, (Flemish Administration on Monuments And Sites studies, *Monumenta omnimodis investigata*), Leuven, 1988, 344 p.

³² J. DE MAEYER, ed., *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC)-Artes, 3), Leuven, 1999; A. BERGMANS and J. DE MAYER, eds., *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden?*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (Katholieke Universiteit Leuven)-Artes, 7), Leuven, 2002.

³³ *Living with history. 1914-1964*, Leuven, 1-5 September 2004.

³⁴ L. CHARLES, G. EVERAERT, M.-C. LALEMAN and D. LIEVOIS, *Huizenonderzoek in Gent*, II : *Het Elisabethhuis*, Ghent, 1997; L. CHARLES, R.-K. DEBRUYNE, J. DECAVELE, G. EVERAERT, M.-C. LALEMAN, D. LIEVOIS and R. VANDEN BILCKE, *Huizenonderzoek in Gent : een handleiding*, Ghent, 1994; L. CHARLES, “Huizenonderzoek”, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ?*, 3b : *Hulpwetenschappen*, Ghent, 1996, pp. 287-326; L. CHARLES, G. EVERAERT, M. C. LALEMAN and D. LIEVOIS, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Ghent, 2001; *Huizenonderzoek (Vlaamse stam: tijdschrift voor familiegeschiedenis*, 38, 10-11), 2002, pp. 505-568.

³⁵ G. VAN DEN ABEELLEN, *L'archéologie industrielle. De l'Aventure à la Science*, Brussels, 1997 (some collected writings); R. BAETENS, et al., *Industriële revoluties in de provincie Antwerp*, Antwerp, 1984; A. LINTERS, *Industria. Architecture industrielle en Belgique. Industriële architectuur in België, Industrial architecture in Belgium*, Brussels/Liège, 1986; A. LINTERS, *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed, Industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven, 1987; R. BAETENS, ed., *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*, Antwerp, 1988; G. DESEYN, *Bouwen voor de Industrie. Gent als Manchester van het Vasteland*, Ghent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Ghent), 1989; P. BERCKMANS, G. CHARLIER, L. DAELS, A. VERHOEVE and J. DE SCHEPPER, *Van Industrie tot Erfgoed*, Brussels, 1989; P. VIAENE and R. DEHERDT, *Industriële archeologie in België (inventaris)*, Ghent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Ghent), 1990; L.F. GENICOT, *Wallonie-Bruxelles: berceau de l'industrie sur le Continent européen*, Louvain-la-Neuve, 1990, 255 p.; P. SCHOLLIERS, *Het tijdperk van de Machine. Industriebouwen in België en Nederland*, Brussels, 1996.

³⁶ Vereniging voor industriële archeologie en textiel Gent (VIAT), *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, 1-9, 1983-1991; *Tijdschrift rondom Industriële cultuur*, 10, 1992; *Tijdschrift voor industriële cultuur TIC*, 1993 to present. La Fonderie, Centre d'Histoire Sociale et Industrielle de la Région Bruxelles, *Les cahiers de La Fonderie: revue d'histoire sociale et industrielle de la Région bruxelloise*, 1986 to present.

³⁷ A. VIERENDEEL, *La construction architecturale en fonte, fer et acier*, Paris/Brussels, Lyon-Claesen, 1896-1902; L. BAES, "L'évolution de la technique du béton armé, en Belgique", *Mémorial du centenaire de l'Indépendance de la Belgique, Grandes industries Historique et situation actuelle*, Brussels, 1930, pp. 623-826; A. DE MARNEFFE, "Evolution des constructions métalliques", *Annales des Travaux Publis de Belgique. Numéro jubilaire-Tijdschrift der Openbare Werken van België. Jubileumnummer, 1843-1948*, 1948, pp. 131-136.

³⁸ See for instance: D. VANDEPITTE, "L'évolution du génie civil", *L'industrie de la construction. Etudes éditées par la confédération nationale de la construction à l'occasion de son XXe anniversaire*, Brussels, 1966, pp. 169-189; D. VANDEPITTE, "Bouwen is een technische bezigheid", *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tiel, 1990, pp. 179-191; D. VANDEPITTE, "Typen van bruggen, technisch bekeken", C. VAN DAMME, M. DUBOIS, G. PAULISSEN, J. VANDENBREEDEN, and D. VANDEPITTE, *Bruggen*, (Openbaar kunstbezit in Vlaanderen, 1995, 4), pp. 136-145; D. VANDEPITTE, "La signification sociale du génie civil et la contribution de Greisch à la construction des ponts", *Architecture +*, 131 (special issue concentrated on Greisch), 1994, pp. 29-42. On Greisch see also: Bureau d'Etude Greisch, *Bureau d'Etude Greisch*, Antwerp, 1996.

³⁹ P. HALLEUX, "L'évolution des techniques: quelques réalisations bruxelloises à travers le siècle", *Un siècle d'architecture et d'urbanisme 1900-2000*, Brussels, 2000, pp. 23-38; Pierre HALLEUX, *La compréhension de la pensée technique des bâtisseurs médiévaux: un long cheminement du 12 au 21e siècle*, (Icomos Wallonie-Bruxelles. Bulletin de liaison. Dossier 2002-2003), Brussels, 2003.

⁴⁰ P. RADELET-DE GRAVE and E. BENVENUTO, eds., *Entre mécanique et architecture- Between mechanics and architecture*, Basel, 1995; *Entre mécanique et architecture, IV. Louvain-la-Neuve, les 28 et 29 juillet 1997, Résumés des communications*, 1997.

⁴¹ Cf. the seminar of M. CORRADI à Louvain-la-Neuve in 1996. M. CORRADI, *Abrégé historique sur la statique des arcs des voûtes et des coupes*, Louvain-la-Neuve, 1996 (Cours PHYS 3979: Mécanique et science de l'ingénieur au 19e siècle).

⁴² P. SMARS, *Etudes sur la stabilité des arcs et voûtes: confrontation des modèles de l'analyse limite aux voûtes gothiques en Brabant*, Katholieke Universiteit Leuven, 2000, Ph.D. thesis.

⁴³ For a syntheses on Belgian architecture see for instance the series entitled 'Architecture en Belgique' edited by Racines, Brussels (Dutch edition by Lannoo, Tiel): L. DELÉHOUSÉE, Johnny DE MEULEMEESTER, Marie Christine LALEMAN, Albert LEMEUNIER, André MATTHYS,

and M. PIAVAUX, *Architecture romane en Belgique*, Brussels, 2000; M. BUYLE, T. COOMANS, J. ESTHER, L. F. GENICOT, *Architecture gothique en Belgique*, Brussels, 1997; R. TIJS, *Architecture renaissance et baroque en Belgique: l'héritage de Vitruve et l'évolution de l'architecture dans les Pays-Bas méridionaux, de la Renaissance au Baroque*, Brussels, 1999; L. DHONDT, J.-C. HUBERT, C. VACHAUDEZ, J. F. VAN CLEVEN, and D. VAN DE VIJVER, *Architecture du XVIIIe siècle en Belgique: baroque tardif, rococo, néo-classicisme*, Brussels, 1998; J. VANDENBREEDEN and F. DIERKENS-AUBRY, *Le XIXe siècle en Belgique: architecture et intérieurs*, Brussels, 1994; J. VANDENBREEDEN and F. DIERKENS-AUBRY, *Art Nouveau in Belgium: architecture and interior design*, Tiel, 1992; J. VANDENBREEDEN and France VANLAETHEM, *Art Déco et Modernisme en Belgique: architecture de l'Entre-deux-guerres*, Brussels, 1996; G. BEKAERT, *Contemporary architecture in Belgium*, Tiel, 1996; This series updates the series 'Histoire de l'architecture en Belgique' published by Marc Vokaer: A. COURTENS, J. ROUBIER, *Belgique romane: architecture, art monumental*, Brussels, 1969; A.L.J. VAN DE WALLE, *Belgique gothique. Architecture, art monumental*, Brussels, Marc VOKAER, éditeur, 1971; I. VANDEVIVERE and C. PERIER-D'IETEREN, *Belgique Renaissance. Architecture, art monumental*, Brussels, 1973; J. VAN ACKERE, *Belgique Baroque and classique (1600-1789). Architecture, art monumental*, Brussels, 1972; P. PUTTEMANS, *Modern architecture in Belgium*, Brussels, 1976.

⁴⁴ Besides the well-known monographs on Horta, Vandeveldel, Hankar, see above all the recent: A VAN LOO, ed., *Dictionnaire de l'architecture en Belgique de 1830 à nos jours*, Antwerp, Mercatorfonds, 2003.

⁴⁵ A rare exception is: A. LEDERER, *Jean-Baptiste Vifquain, ingénieur, architecte, urbaniste (1789-1854)*, (Arts, Sciences et Techniques), Louvain-La-Neuve, 1982. For others, one has to consult the *Biographie nationale* (1866-1986), the *Nationaal Biografisch Woordenboek* (1964 to present) and the *Nouvelle biographie nationale* (1988 to present). Besides the research of P. BRAGARD (see below) see also the articles by J. BREUER and C. LEMOINE-ISABEAU on the military engineers of the Austrian Period: C. LEMOINE-ISABEAU and J. BREUER, "Matériaux pour l'histoire du corps du génie au service des Etats Belges unis (1789-1790)", *Revue belge d'histoire militaire - Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXII, 1977, pp. 11-37 and 149-166; C. LEMOINE-ISABEAU, "Le Corps du Génie dans les Pays-Bas autrichiens et au service des Etats Belges unis. Index des noms d'ingénieurs", *Revue belge d'histoire militaire - Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXII, 1978, pp. 377-388.

⁴⁶ However, the systematic publication of members of building guilds is another matter: for Ghent see B. BAILLIEUL, A. DUHAMEEUW et al., *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tiel, 1989; J. DAMBRUYNE, G.-J. BRAL, A. RAMBAUT and D. LAPORTE, *Een stad in opbouw: Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tiel, 1992; for Mechelen see: R. ROMBAUTS, *De leden van het metsers-, glazemakers- en steenhouwersambacht te Mechelen van 1700 tot 1732*, Katholieke Universiteit Leuven, 1981, unpublished master's thesis. For the carpenters of Brugge see: VANDEWALLE, *Brugse ambachten in documenten: de schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Bruges, 1985.

⁴⁷ K. DE JONGE, "Aktuelle Probleme der Renaissanceforschung in den Niederlanden: Hof und Hofarchitekten – der Casus Jacques Du Broeucq", *Italienische Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein: Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen, Tagungshandbuch II. Jülicher Pasqualini-Symposium, vom 18 bis 21. Juni 1998 in Jülich*, Jülich, Fischer, 1999, pp. 51-70; K. DE JONGE, "Architekturpraxis in den Niederlanden in der frühen Neuzeit: Die Rolle des italienischen Militärarchitekten, der *status quaestionis*", in G. BERS and C. DOOSE, eds., *Der italienische Architekt Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein. Kenntnisstand und Forschungsperspektiven*, Jülich, Fischer, 1994, pp. 363-383.

⁴⁸ S. MULLER, "Getuigenverhoor te Antwerp over het maken van ontwerpen van gebouwen in de 16e eeuw door schilders, goudsmeden, timmerlieden en metselaars", *Archief voor*

Nederlandse kunstgeschiedenis, IV, 1881, pp. 227-245; P. GENARD, "Un procès célèbre au XVIe siècle- Gilbert van Schoonbeke contre Gaspar Dozzi", *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 4th series, XV, 1888, pp. 307-345; J. RYLANTS, "De metsers van Antwerp tegen Paludanus, Floris, de Nole's en andere beeldhouwers", *Bijdragen tot de geschiedenis*, XXXI, 1940, pp. 185-203.

⁴⁹ P. BRAGARD, *Les ingénieurs militaires et assimilés dans les Pays-Bas espagnols et subsidiairement dans la principauté de Liège (1504-1713). Contributions à une histoire de la fortification dans l'Europe des temps modernes*, Université Catholique de Louvain, 1998, unpublished Ph.D. thesis; P. BRAGARD, *Dictionnaire biographique des ingénieurs militaires dans les Pays-Bas espagnols (1504-1713)*, Namur, 1997. This work replaces: J. MULLER, "Les ingénieurs militaires dans les Pays-Bas espagnols (1500-1715)", *Revue internationale d'Histoire Militaire*, XX, 1959, pp. 467-476 and P.C. CLAESSENS, "À propos d'ingénieurs et d'établissements d'instruction dans les Pays-Bas espagnols au XVIIe siècle", *L'intermédiaire des Généalogistes*, LXXXVIII, 1960, pp. 186-191.

⁵⁰ D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830*, Ph.D. thesis, Katholieke Universiteit Leuven, 2000, 4 vol.; D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd*, Leuven, 2003.

⁵¹ L. VERPOEST, *Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis*, Ph.D. thesis, Katholieke Universiteit Leuven, 1984, unpublished; L. VERPOEST, "Architectuur als kunst, ambacht en wetenschap. De opleiding van architecten en ingenieurs in de negentiende eeuw in België", *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tiel, 1990, pp. 113-129.

⁵² L. VERPOEST, "Anderhalve eeuw architectuuronderwijs aan de academie te Leuven", *Het stedelijk kunstonderwijs te Leuven, jubileumboek uigegeven naar aanleiding van het 200-jarig bestaan van de academie voor Schone Kunsten en het 150-jarig bestaan van het muziekconservatorium*, Leuven, 1985, pp. 73-87; L. VERPOEST, "125 jaar ingenieursopleiding aan de Katholieke Universiteit te Leuven", *Onze Alma Mater*, 43, 1989: pp. 25-51 and 383-397.

⁵³ B. DE KEYSER, J. DE MAEYER, L. VERPOEST, *De ingenieuze neogotiek: techniek en kunst, 1852-1925*, Leuven, 1997. On Belgian engineers see also: J. C. BAUDET, *Les ingénieurs belges de la machine à vapeur à l'an 2000. Histoire des techniques et prospective industrielle*, Brussels, s.d. (with bibliography).

⁵⁴ J.-P. SOSSON, "Structures associatives et réalités socio-économiques dans l'artisanat d'art et du bâtiment aux Pays-Bas (XIVe-XVe siècles), perspectives de recherche", *Artistes, artisans et production artistique au moyen âge, colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II) Haute-Bretagne 2-6 mai 1983*, II, Paris, 1987, pp. 111-121; P. LAMBRECHTS and J.-P. SOSSON, *Les métiers au Moyen Âge: aspects économiques et sociaux*, (Université Catholique de Louvain. Publications de l'Institut d'études médiévales. Textes, études, congrès, 15), Louvain-la-Neuve, 1994; M. BOONE and M. PRAK, eds., *Status individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes) Actes du colloque tenu à Gand les 12-14 octobre 1995 - Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period) Proceedings of the colloquium Ghent, October (12-14th 1995)*, Leuven, 1996; C. LIS and H. SOLY, eds., *Werken volgens de regels : ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussels, 1994; J.J. HEIRWEGH, *Les corporations dans les Pays-Bas autrichiens: 1738-1784*, Université Libre de Bruxelles, 1980, unpublished Ph.D. thesis; M. JACOBS and M. VANBELLINGHEN, *Ambachten in de zuidelijke nederlanden (voor 1795): een bijdrage tot de samenstelling van een bibliografische lijst van studies verschenen in de 19de en 20ste eeuw*, (Oost-Vlaamse Zanten: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen, 74), Brussel, 1999.

⁵⁵ R. ROMBAUTS, *De leden van het metsers-, glazemakers- en steenhoudersambacht te Mechelen van 1700 tot 1732*, Katholieke Universiteit Leuven, 1981, unpublished master.

⁵⁶ A. ZELLIEN, *Sociale studie van de leden van het plafoneerders- en strodekkersambacht te Leuven in de 18e eeuw (1700-1795)*, Katholieke Universiteit Leuven, 1982, unpublished master's thesis.

⁵⁷ M. LAUREYS, "Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvense ambacht van de timmerlieden, de houtbrekers en de molenmakers (1700-1795)", *Arca lovaniensia, artes atque historiae reserans documenta*, IXa, 1980, pp. 153-160.

⁵⁸ J. CRAB, "Het Leuvense Metsers- en Steenhouwersambacht", *Arca lovaniensia artes atque historiae reserans documenta, jaarboek*, 1974, pp. 225-255. See also: K. VAN VLIJERDEN, "Het metsers- en steenhouwersambacht te Leuven", *Het laatgotisch beeldsnijcentrum Leuven*, Leuven, 1979, pp. 320-372.

⁵⁹ J. DAMBRUYNE, *Aspiraties van corporatieve middengroepen: een onderzoek naar sociaal-economische en politiek-institutionele patronen en interacties in het 16de-eeuwse Gent*, Universiteit Gent, 2000, Ph.D. thesis published as: J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtwereld*, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 28), Ghent, 2002. See also: J. DAMBRUYNE, "De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)", *Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussels, 1994, pp. 51-105; J. DAMBRUYNE, *Een stad in opbouw. 2: Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tiel, 1992, pp. 3-151.

⁶⁰ H. JANSE, "Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie", *Keldermans. Een architectonisch network in de Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1987, pp. 173-181.

⁶¹ G. VAN TUSSENBOEK, *Bouwen voor stad en land. Overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640) – Building for the Nation: Overview of the Van Neurenberg family's trading network in the Northern and Southern Netherlands (1480-1640)*, University of Utrecht, 2001, unpublished Ph.D. thesis.

⁶² J. VENSTERMANS, "L'entrepreneur et son organisation professionnelle", *L'industrie de la construction. Etudes éditées par la confédération nationale de la construction à l'occasion de son XXe anniversaire*, Brussels, 1966, pp. 27-87; J. VENSTERMANS and M. KOCKEN, *Geschiedenis van de syndicale kamer der Bouwnijverheid en aanverwante vakken van Mechelen en omstreken*, Mechelen, 1977; J. VENSTERMANS, *Tachtig jaar beroepsorganisatie van het bouwbedrijf te Antwerp, 1874-1954*, Antwerp, 1954.

⁶³ P. LOMBAERDE, *Bâtir, c'est la vie, livre jubilaire realize à l'initiative et sous la direction de la Confédération nationale de la Construction (CNC) à l'occasion de son 50ème anniversaire. 1946-1996*, Brussels, 1996.

⁶⁴ J.-P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges, XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes (Historische uitgaven Pro-Civitate, reeks in-8°, 48)*, Brussels, 1977; J.-P. SOSSON, "Pour une approche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publics à Bruges aux XIVe et XVe siècles", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et Sites*, n. s., 2, 1971, pp. 129-152; J.-P. SOSSON, "À propos des 'travaux publics' de Bruges. Bruxelles, Damme, Gand, Mons et Ypres aux XIVe et XVe siècles", in: O. CHAPELOT and P. BENOIT, eds., *Pierre et métal dans le bâtiment au moyen âge*, Parijs, 1982, pp. 103-115; J.-P. SOSSON, "À propos des 'travaux publics' de quelques villes de Flandre aux XIVe et XVe siècles: impact budgétaire, importance relative des investissements, techno-structures, politiques économiques", *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). IIde internationaal Colloquium. Spa 1-4 sept. 1982. Handelingen (Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in-8°, 65)*, Brussels, 1984, pp. 379-400.

⁶⁵ H. SOLY, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerp in de 16de eeuw: de stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, (Pro Civitate. Historische uitgaven. Reeks in-8°, 47), Brussels, 1977; H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp market and*

the European economy: (fourteenth-sixteenth centuries), (Université Catholique de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. Série 4, 28-30), Leuven, 1963.

⁶⁶ J.n DAMBRUYNE, "Conjunctuur, stratificatie en koopkracht te Gent tijdens de eerste helft van de 17de eeuw: de economische en sociale betekenis van de rente- en woningmarkt", *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIII, 1989, pp. 129-158.

⁶⁷ J. HANNES and C. LIS, "De sociale hiërarchie in de woningbouw, Antwerp omstreeks 1834", *Revue belge d'histoire contemporaine*, I, 1969, pp. 86-92; C. LIS, "Woontoestanden en gangensanering te Antwerp in het midden der 19e eeuw als maat der klassentegenstellingen", *Revue belge d'histoire contemporaine*, I, 1969, pp. 93-131; J. HANNES, "L'habitation, phénomène économique et social", *Revue belge d'histoire contemporaine*, II/1, 1971, pp. 123-144.

⁶⁸ E. DESLE, "Bouwen en wonen te Brussel (1945-1958). De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartstaat en de rol van de mediterrane gastarbeiders", *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 1990, pp. 413-482.

⁶⁹ V. DUCHÊNE, *De brutobinnenlandse kapitaalvorming in woongebouwen in België tussen 1830 en 1890: reconstructie en analyse van de investeringen en van het investeringsgedrag*, Katholieke Universiteit Leuven, 2000, Ph.D. thesis; E. BUYST, *An economic history of residential building in Belgium between 1890 and 1961*, (Studies in social and economic history, 23), Leuven, 1992. See also: E. BUYST, "Een economisch-historische benadering van de Belgische bouwsector", *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tiel, 1990, pp. 163-178.

⁷⁰ J. HANNES, "De Staat als bouwheer in de negentiende eeuw", *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tiel, 1990, pp. 143-162.

⁷¹ J.-P. SOSSON, "Corporations et paupérisme aux XIVe et XVe siècles; Le salariat du bâtiment en Flandre et en Brabant, et notamment à Bruges", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92, 1979, pp. 557-575.

⁷² P. SCHOLLIERS, "Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs, 1855-1940", *Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 1990, pp. 1-47; P. VAN DEN EECKHOUT, "Les salaires dans la construction de 1815 à 1990", *Les cahiers de la Fonderie*, 19: *Construire*, 1995, pp. 2-11.

⁷³ A. VERPLAATSEN, "Bouwvergunningen en bouwvoorschriften, XIe-XIIe eeuw in Vlaanderen", *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, 23, 1973-75, pp. 9-22.

⁷⁴ W.-P. DEZUTTER, "Brandgevaar en bouwvoorschriften in de middeleeuwen. Een vroeg Vlaams voorbeeld: Aardenburg 1232", *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, 1976, pp. 14-38.

⁷⁵ J. DAMBRUYNE, "Het versteningsproces en de bouwactiviteit te Gent in de zeventiende eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102/1, 1989, pp. 30-51.

⁷⁶ J. GROOTAERS, *Houten gevels van laatmiddeleeuwse gevels te Mechelen: bijdrage tot de studie van de stedelijke burgerlijke houtbouw in Vlaanderen*, Katholieke Universiteit Leuven, 1983, 2 vol., unpublished master.

⁷⁷ K. DE JONGE, "Stedenbouwkundige aspecten. Verwoesting als motor voor de beheersing van de stedelijke ruimte in de Zuidelijke Nederlanden tot in de achttiende eeuw", in *Destruction et reconstruction de villes, du Moyen Age à nos jours/Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Actes/Handelingen* (Historische Uitgaven in-8° van het Gemeentekrediet, 100), Brussels, 1999, pp. 385-409 (with bibliography).

⁷⁸ P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, (Académie royale de Belgique. Mémoire de la classe des lettres. Collection in-4. 2e série, 14,1), Brussels, 1987.

⁷⁹ For an attempt see: M.-A. FLAMME, "L'évolution du droit de la construction", *L'industrie de la construction. Etudes éditées par la confédération nationale de la construction à l'occasion de son XXe anniversaire*, Brussels, 1966, pp. 119-142.

⁸⁰ Published as: R. TIJS, *Pour embellir la ville: maisons et rues d'Anvers du moyen âge à nos jours: une étude culturelle sur l'histoire de l'architecture et le développement de la politique du XIIIe au XXe siècle*, Antwerp, 1993.

⁸¹ P. GODDING, "L'évolution de la législation en matière d'urbanisme en Belgique au XIXe siècle", *Villes en mutation XIXe-XXe siècles. Actes du 10e Colloque international*, (Coll. Histoire Pro Civitate, série in-8°, 34), Brussels, 1982, pp. 11-35.

⁸² L. HONNORÉ, "La réglementation communale sur les bâtisses au XIXe siècle. Le cas du règlement de la ville de Mons en 1865. Origines, contenu, comparaisons et applications", *Annales du cercle archéologique de Mons*, 78, 1999, pp. 293-338. For the situation in Brussels at the end of the nineteenth century see: V. HEYMANS, *Les dimensions de l'ordinaire*, Paris/Montréal, 1998; M. ELOY, *Influence de la législation sur les façades bruxelloises*, Brussels, 1985.

⁸³ A. DE VOS, "Hof van Den Haag en hof van Brussel (1590-1630). Structurele organisatie van de bouwprojecten tijdens de regering van prins Maurits en van de aartshertogen Albrecht en Isabella", *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 98, 1999, pp. 198-213.

⁸⁴ A. LELARGE, *Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine: la démolition du rempart et des fortifications aux XVIIIe et XIXe siècles*, Brussels, 2001; D. DOUETTE, "Les relations du pouvoir central et de l'administration locale dans le cadre du démantèlement des fortifications namuroises à la fin du XVIIIe siècle (1782-1794)", *Congrès d'Ottignies-Louvain-la-Neuve*, 26, 27 et 28 août 2004. Actes, Tome I, Louvain-la-Neuve, 2004, pp. 155.

⁸⁵ D. VAN DE VIJVER, " 'Simplifier et supprimer' ou l'esthétique de l'économie : l'activité du Conseil des Bâtiments civils dans les départements réunis", in: *Actes du 6e Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie, LIIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique, Mons, 24-27 août 2000*, Mons, 2002, pp. 969-979; D. VAN DE VIJVER, "Le Conseil des Bâtiments civils et l'architecture et l'urbanisme de la ville de Liège à l'époque française", *Vers la modernité: le XIXe siècle au Pays de Liège*, Liège, 2001, p. 135.

⁸⁶ For the Conseil supérieur d'Hygiène publique in general see: K. VELLE, "De centrale gezondheidsadministratie in België voor de oprichting van het eerste ministerie van Volksgezondheid (1849-1936)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis – Revue belge d'Histoire contemporaine*, XXI, 1990, 1-2, pp. 162-210.

⁸⁷ M. SMETS, *L'avènement de la cité-jardin en Belgique: histoire de l'habitat social en Belgique de 1830 à 1930*, Liège, 1977.

⁸⁸ D. VAN DE VIJVER, "Naar een architectuur die heelt. Paviljoenziekenhuisbouw in het negentiende-eeuwse België (1780-1914)", *Architectuur van Belgische hospitalen* (Monumenten en Landschappen Cahier 10), Brussels, 2004, forthcoming; Dirk VAN DE VIJVER, "Hôpitaux, cimetières, maisons ouvrières, ... Le 'Conseil supérieur d'Hygiène publique' et la politique architecturale belge (1849-1914)", *Congrès d'Ottignies-Louvain-la-Neuve*, 26, 27 et 28 août 2004. Actes, Tome I, Louvain-la-Neuve, 2004, p. 165.

⁸⁹ *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, 81 vol., Brussels, 1862-1942. H. STIJNEN, *De onvoltooid verleden tijd : een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussels, 1998 (publication of his Ph.D. thesis Katholieke Universiteit Leuven 1990).

⁹⁰ P. UYTENHOVE, "Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de Duitse bezetting: de moderne beweging en het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (1940-1944)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XX/3-4, 1989, pp. 465-510. See also: M. SMETS, ed., *Ressurgam. La reconstruction en Belgique après 1914*, Brussels, 1985; *Le*

contrôle esthétique en '40, (Les cahiers de la Cambre, Architecture, 3), Brussels, 1986; D. MARTIN and N. POULAIN, eds., *Planning en Contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog*, (Interbellum-cahier, 9-10), Ghent, 1997.

⁹¹ K. VELLE, *Het Ministerie van Openbare werken (1837-1990)*, (Miscellanea archivistica. Studia, 32-33), Brussels, 1993, 2 v.

⁹² *Le ministère des travaux publics et les Ponts et Chaussées, 1831-1981, 150e anniversaire des Ponts et Chaussées en Belgique*, Brussels, 1981; *Annales des Travaux publics de Belgique-Tijdschrift der openbare werken van België*, 1987/2.

⁹³ M. WATELET, *De beginjaren van het Ministerie van Openbare Werken. Cartografie en politiek in het België van de 19de eeuw. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving*, Brussels, 1987.

⁹⁴ V. MEUL, "Joseph Schadde, academicus en historiserend bouwmeester in de tweede helft van de 19de eeuw", *Monumenten en Landschappen*, 13/6, 1994, pp. 8-61; V. MEUL and W. JAMINÉ, *Van Waterstaatkerk tot mijnicité. Een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921)*, (Cultureel Erfgoed in Limburg, 2), Borgloon-Rijkel, 1999.

⁹⁵ L. HONNORÉ, *Politiques communales d'hygiène publique et gestion de l'eau au XIXe siècle. Le cas de la ville de Mons (1830-1914)*, Université Catholique de Louvain, 2001, Ph.D. thesis (to be published at the end of 2004); L. HONNORÉ, "Les institutions locales de salubrité publique à Mons au XIXe siècle: la commission sanitaire locale (1831-1833) et le comité de salubrité publique (1848-1881)", *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 76, 1994, pp. 311-366. For a study on Ghent see: G. DESEIJN, "La misère publique résume toute l'origine de l'épidémie...", *De belangrijke rol van de Gentse Société de Médecine voor de arbeidersklasse*", *TIC*, 77/1, 2002, pp. 31-48.

⁹⁶ B. BAILLIEUL, A. DUHAMEEUW, et al., *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989; J. DAMBRUYNE, G.-J. BRAL, A. RAMBAUT and D. LAPORTE, *Een stad in opbouw : Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992.

⁹⁷ P. PAQUET and C. DHEM, eds., *Le patrimoine civil public de Wallonie*, Allier, 1995.

⁹⁸ For an exhaustive historiography and bibliography on 'neoGothic' churches see: T. COOMANS, "Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status-quaestionis", *Monumenten and Landschappen*, 21/4, 2002, pp. 38-61.

⁹⁹ L. F. GENICOT, ed., *Le grand livre des châteaux de Belgique, I: Châteaux forts et châteaux-farmes, II : Châteaux de plaisance: manoirs, demeurs classiques et résidences d'été*, Mechelen, 1977. The periodical *Maisons d'hier et d'aujourd'hui* (1969 onwards) concentrates on historical castles. For a bibliography on historical housing see: Roland BAETENS and Bruno BLONDÉ, eds., *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat – New approaches to living patterns, Colloque international - International colloquium, Université d'Anvers, 24-25.10.1989 – University of Antwerp*, Turnhout, 1991; V. VAN CALOEN, J. VAN CLEVEN, J. BRAET, B. DENYS, R. DIDIER and K. HEBBELINCK, *Le château de Loppem*, Oostkamp, 2001.

¹⁰⁰ Marcel SMETS, *L'avènement de la cité-jardin en Belgique: histoire de l'habitat social en Belgique de 1830 à 1930*, Liège, 1977; *Les cahiers de la fonderie. Revue d'histoire sociale et industrielle de la région bruxelloise*, 6: *Le Logement ouvrier dans l'impasse?*, 1989; *TIC*, 36, 1991; *TIC*, 59, Cahier 5. *Themanummer huisvesting : de Gentse beluiken*, 1997.

¹⁰¹ J. VAN CLEVEN, "Het gemeentehuis van Ruiselede, pronkjuweel van profane neogotiek", *Monumenten en Landschappen*, 15/6, pp. 43-58; F. VAN TYGHEM, *Het Stadhuis van Gent : voorgeschiedenis – bouwgeschiedenis, veranderingswerken – restauraties, beschrijving – stijlanalyse*, I, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, XL, 31), Brussels, 1978; A.-M. DE BRUYN, "Jan Peter van Bourscheit de Jonge en het stadhuis van Lier", *Gentse bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, XXIII, 1973-1975, pp. 223-240; H. STIJNEN, ed., *Het huis in het midden*.

Gemeentehuizen van de Brusselse agglomeratie, (Mongrafieën Bouwkundig Erfgoed, 4), Brussels, 1988; P. DEVOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen*, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, XVI), Ghent, 1982, 2 t.; M. SMEYERS and R. VAN DOOREN, eds., *Het Leuvense stadhuis, pronkjuweel van de Brabantse gotiek*, Leuven, 1998.

¹⁰² A. BRAUMAN, M. DEMANET, M. CULOT and M. GIERST, *Architecture pour le peuple. Maisons du peuple. Belgique, Allemagne, Autriche, France, Grande-Bretagne, Italie, Pays-Bas, Suisse*, Brussels, Archives d'Architecture Moderne, 1984, pp. 10-71; *Monumenten en Landschappen*, 10/2, 1991; *TIC*, 33, 1991.

¹⁰³ K. LANCLUS, "De opera van Gent", *Monumenten en Landschappen*, 6/1, 1987, pp. 49-57; J. DECAVELE and B. DOUCET, eds., *De Opera van Gent: het 'Grand Théâtre' van Roelandt, Philastre en Cambon : architectuur - interieurs - restauratie*, Tiel, 1993; M. MANDERYCK, "Een tempel voor de muzen. De schouwburg van Pierre Bourla te Antwerp", *Monumenten en Landschappen*, 1987, 12/2, pp. 22-45; M. MANDERYCK, H. VAN HUNSEL, et al., *De Bourlaschouwburg*, Tiel, Lannoo, 1993; E. Cabris, *De Munt : drie eeuwen geschiedenis van het gebouw*, Tiel, 1996; L. DE CLERCQ, H. VAN MEER and J. GYSELINCK, "De Academiezaal te Sint-Truiden: een onbekend oeuvre van de Gentse architect Louis Roelandt (1786-1864)", *Monumenten en Landschappen*, 15/5, 1996, pp. 8-38; Ivo ADRIAENSSENS, *Gebouwen om naar te luisteren: veertig Vlaamse monumenten met muziekgeschiedenis*, Tiel, 1994.

¹⁰⁴ B. BAILLEUL, L. HEYVAERT, D. LAPORTE and N. POULAIN, "Een toren voor boeken 1935-1985. Henry van de Velde en de bouw van de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde in Gent", *Monumenten en Landschappen*, 4/4, 1985, pp. 35-42.

¹⁰⁵ L. VERPOEST, "De Technische School te Leuven (1936-1942) van Henry Van de Velde", *Monumenten en Landschappen*, 6/6, 1987, pp. 32-35; L. VERPOEST and M. D'HOKER, *Terug naar school: onderwijs, gebouwen, vroeger en nu*, Brussels, 1992; J. BRAEKEN, "Art Nouveau op kindermaat", *Monumenten en Landschappen*, 10/E, 1991, pp. 54-55; J. VANDENBREEDEN, "In de tijd dat de school een school was", *Monumenten en Landschappen*, 10/E, 1991, pp. 58-59; *Monumenten en Landschappen*, 11/4, 1992, passim; *Nouvelles du patrimoine*, 43, 1991 ("l'architecture scolaire").

¹⁰⁶ L. ROBBERTS, *Les glaciers à glace naturelle* (Héritages de Wallonie), Namur, 1989; A. WOUTERS, "De Brusselse ijsindustrie rond de eeuwwisseling. Een case-study: de Glacières Royales", *TIC*, 29, 1990; "La glacière d'Ixelles", *Les cahiers de la fonderie*, 20: *La viande, tranche de ville, mode de vie*, 1996, p. 35.

¹⁰⁷ C. DEPAUW, "De Antwerpse stapelhuizen tijdens de 19de eeuw: een architectuur-historisch onderzoek", *Monumenten en Landschappen*, 4/5, 1985, pp. 45-54; P. LOMBAERDE, "De Antwerpse pakhuizen en het 'Koninklijk Stapelhuis': stedenbouwkundige en bouwconstructieve aspecten", *Monumenten en Landschappen*, 9/4, 1990, pp. 53-63.

¹⁰⁸ *TIC*, Themanummer tuinbouw, 1985/9; *TIC* 1995, 50 nummer tuinbouw; R. DE HERDT, *Gentse floralien: sierteelt in Vlaanderen*, Ghent, 1990; J.-C. RICQUIER, A. VAN LOO, E. HENNAUT, M.-F. DEGEMBE and P.-P. DUPONT, *Le botanique de 1829 à nos jours*, Brussels, 1993; C. DE MAEGD, "Hortus Lovaniensis, zijn geschiedenis en zijn gebouwen : de restauratie van de oranjerie (1)", *Monumenten en Landschappen*, III/4, 1984, pp. 6-26; *Nouvelles du patrimoine*, 20, 1988 ("les serres").

¹⁰⁹ J. BRAEKEN, "De Shell-building te Brussel", *Monumenten en Landschappen*, 13/4, 1994, pp. 8-29; P. VIAENE, "Het garagegebouw Citroën te Brussel", *Monumenten en Landschappen*, 13/4, 1994, pp. 30-42.

¹¹⁰ C. BOGAERT, K. LANCLUS and G. DESEYN, "Van winkelen en puin", *Monumenten en Landschappen*, 2/1, 1982, pp. 12-41; C. Billen, L. Cools, L. Gaiardo and J.P. Grimmeau, *Itinéraire des vitrines à Bruxelles* (Guides Hommes et Paysages), Brussels, Société Royale Belge de Géographie, Région de Bruxelles-Capitale, Service des Monumentes et Sites, 1994.

- ¹¹¹ M. VERBEECK, "Van herberg tot café", *Monumenten en Landschappen*, 6/1, 1987, pp. 8-33; D. Colard, "Over de vergankelijke glorie van het Brusselse drankhuis", *Monumenten en Landschappen*, 6/1, 1987, pp. 34-47; *Les cahiers de la Fonderie*, 18: *Service compris. Hôtels, restaurants, cafés*, 1995.
- ¹¹² J. BRAEKEN, "Architectuur voor het luchtruim. Bouwen aan een nationale luchthaven", *Monumenten en Landschappen*, 16/3, 1997, pp. 30-63;
- ¹¹³ F. VAN TYGHEM, "De brandweerkazerne aan de Hoogpoort", in: F. VAN TYGHEM, ed., *De Gentse brandweer: 100 jaar in de Academiestraat*, Ghent, 1993, pp. 42-49.
- ¹¹⁴ BOUQUÉ, "Uit de pioniersjaren van de wielersport: de Gentse velodroom (1892-1894)", *TIC*, 10, themanummer sport, 1985.
- ¹¹⁵ G. MEYHFROOTS, "Zwembaden en badgebouwen in het Brusselse", *Monumenten en Landschappen*, 17/5, 1998, pp. 4-31.
- ¹¹⁶ P. ALLEGAERT, J.-M. BASYN, T. COOMANS, S. DEHAECK, G. MARÉCHAL, J. OKELEY, D. VAN DE VIJVER, R. VAN HEE, et al., *Architectuur van Belgische hospitalen*, (*Monumenten en Landschappen cahier*, 10), Brussels, 2004.
- ¹¹⁷ G. PAESMANS, "Het sanatorium te Overijse (Tombeek)", *Monumenten en Landschappen*, 6/6, 1987, pp. 28-31.
- ¹¹⁸ M.C. LALEMAN, D. LIEVOIS, G. VAN DOORNE, Y. KREPS-HEYNRICX, L. HESTERS, G. MORTIER, G. EVERAERT and R. VAN NIEUWENBORGH, *7 Bruggen. Historiek and Restauratie van Zeven Gentse Leiebruggen*, Ghent, 1987; H. VAN ROYEN and G. VANDEGOOR, *Zeg niet zomaar een brug tegen een brug. Patrimonium over Vlaamse waterwegen*, Leerbeek, 1994 (photographic repertoire); C. VAN DAMME, M. DUBOIS, G. PAULISSEN, J. VANDENBREEDEN and D. VANDEPITTE, *Bruggen*, (Openbaar kunstbezit in Vlaanderen, 1995, 4); D. VAN DE PERRE, "De ijzeren voetgangersbrug over de Dender te Pollare. Van constructie tot reconstructie (1912-1995)", *Monumenten en Landschappen*, 15(1), 1996, pp. 49-63; on Greece see: Bureau d'Etude Greisch, *Bureau d'Etude Greisch*, Antwerp, 1996; *Architecture* 131, 1994; D. VANDEPITTE, "La signification sociale du genie civil et la contribution de Greisch à la construction des ponts", *Architecture +*, 131, 1994, pp. 29-42.
- ¹¹⁹ L. VAN SANTVOORT, "De Zuiderluis, hartklep van Brussel", *Monumenten en Landschappen*, 10/E, 1991, pp. 48-49. N. DE HARLEZ DE DEULIN, L. ROBERTS, and S. BARLET, *Les ouvrages hydrauliques*, (Héritages de Wallonie), Liège, 1997; I. PLANCQUART, "Leuense vaartkom, een lans breken voor een jong monument", *TIC*, 1996, 54, pp. 19-48; A. LINTERS and A. HIMLER, *Langs Schelde en Rupel: van Antwerp-Zuid tot Boom*, (Industriële archeologische route, Op zoek naar de wortels van Flanders' Technology, 1), Ghent, 1987.
- ¹²⁰ A. HIMLER, "Het Zuiderpershuis en de zeven andere hydraulische stations in Antwerp", *Monumenten en Landschappen*, 4/6, 1985, pp. 8-28.
- ¹²¹ M. VANDEMEULEBROEK, "L'architecture des abattoirs et son histoire", *Les cahiers de la fonderie*, 1996, 20, "La viande, tranche de ville, mode de vie", pp. 28-34. R. DE HERDT, "Het Groot Vleeshuis: een functioneel middeleeuws gebouw", *TIC*, 83/3, 2003, pp. 2-14;
- ¹²² S. VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK, "Film... filmtheaters", *Monumenten en Landschappen*, 7/5, 1988, pp. 12-39; G. DESEYN, "De pioniersjaren van de film te Gent (1896-1916)", *Monumenten en Landschappen*, 7/5, 1988, pp. 40-47; J. BRAEKEN, "Paleizen voor de hoofdstad", *Monumenten en Landschappen*, 7/5, 1998, pp. 48-62; S. VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK, "Bioscopen, wat nu?", *Monumenten en Landschappen*, 7/5, 1988, pp. 63-70; E. DUBUISSON, "Cinéma et architecture", *Nouvelles du patrimoine*, 59, 1994, pp. 14-16; *Inventaire des salles de cinéma de la Région de Bruxelles*, Brussels, 1994.
- ¹²³ E.M.J. CABRIS, "De zaalkoepel van de Koninklijke Muntchouwburg: historische en kunsthistorische beschouwing", *Monumenten en Landschappen*, 8/1, 1989, pp. 36-54.
- ¹²⁴ L. VERPOEST, "Tussen Noordstation en Zuidstation, tussen bovenstad en benedenstad: de architectuur van een kruispunt", *Monumenten en Landschappen*, 1989, 8/2, pp. 4-28; F.A. CRESENS, "[The railway junction of Leuven]", *Monumenten en Landschappen*, 14/5, 1995,

pp. 29-60; *TIC* 1983/2; *TIC* 11-12 1985; *Les cahiers de La Fonderie*, 24: *Bruxelles entre en gare*, 1998; S. Jaumain, ed., *Bruxelles et la jonction Nord-Midi; Brussel en de Noord-Zuidverbinding*, (Studia Bruxellae, 3), Brussels, 2004.

¹²⁵ Centre d'Histoire de l'Architecture et du Bâtiment, "Cent ans de château d'eau", *Arts, sciences et techniques* 1, Louvain La Neuve, 1980, pp. 105-118; W. VAN CRAENENBROECK, "Eenheid in verscheidenheid: de bouwgeschiedenis van de watertorens", *Monumenten en Landschappen*, 9/4, 1990, pp. 64-74; W. VAN CRAENENBROECK, ed., *L'unité dans la diversité: la Belgique des châteaux d'eau*, Brussels, 1991; P. VALENTE SOARES, "Les châteaux d'eau de Bruxelles", *Les cahiers de la fonderie*, 16: *Au fil des eaux...*, 1994, pp. 54-59.

¹²⁶ D. DRATWA, "De synagoge in België: geschiedenis en cultuur", *Monumenten en Landschappen*, 1993, 12/1, pp. 8-12; J. BRAEKEN, "Beth haknesset - synagogen in België 1865-1914", *Monumenten en Landschappen*, 12/1, pp. 13-45.

¹²⁷ T. COOMANS, *L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas*, in *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70, 2001, pp. 3-111; T. COOMANS, *The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries*, in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB)*, 103/3, 2004, pp. 62-90; T. COOMANS, *Le patrimoine rural cistercien en Belgique*, pp. 281-293 in *L'Espace cistercien (Mémoires de la section d'archéologie et d'histoire de l'art, 5)*, Léon PRESSOUYRE, ed., Paris: Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 1994.

¹²⁸ K. DE JONGE, "Hofordnungen als Quelle der Residenzenforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen Niederlanden in der Burgunderzeit", in W. PARAVICINI and H. KRUSE, eds., *Höfe und Hofordnungen/Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600). 5. Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie in Zusammenarbeit mit dem Deutschen Historischen Institut Paris. Sigmaringen, 5.-8. Oktober 1996*, Sigmaringen, Thorbecke, 1999, pp. 173-218.

¹²⁹ P. LOMBAERDE, *Met grof geschut: vestingbouw langs de Noordzee*, Oostende, 1999; P. LOMBAERDE, ed., *Vesting Antwerp: de Brialmontforten*, Antwerp, 1997; P. LOMBAERDE, ed., *Naval bases, townplanning and fortification during the first French Empire in Europe and the United States*, Antwerp, 1992.

¹³⁰ K. DE JONGE, "Exemplum di progettazione rinascimentale nei Paesi Bassi: l'opera di Jacques du Broeucq", *Annali di architettura*, [Milaan] IX, 1997, pp. 218-232; P. GELEYSNS and K. DE JONGE, "New light on specialized XVIth century construction techniques in the Low Countries", pp. 987-995 in vol. II of *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, S. Huerta, ed., Madrid, Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003; K. DE JONGE, "Interieurafwerking in de residenties van de hoge adel in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw. Twee casestudy's", A. BERGMANS, ed., *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, vol. 32, 2003, pp. 33-54.

¹³¹ P. GELEYSNS and K. DE JONGE, "New light on specialized XVIth century construction techniques in the Low Countries", pp. 987-995 in vol. III of *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, S. HUERTA, ed., Madrid, Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003.

¹³² P. MARTENS, "An early sixteenth-century drawing of two bulwarks at Arras", *Fort The international journal of fortification and military architecture*, XXVII, 1999, pp. 67-92.

¹³³ D. VAN DE VIJVER, "From Nieuport to Mangel: An institutional history of building science in Belgium, 1780-1930", pp. 2055-2063 in vol. III of *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, S. HUERTA, ed., Madrid, Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003.

¹³⁴ C. V. TREFOIS (1894-), *Ontwikkelings geschiedenis van onze landelijke architectuur*, (Antwerp, 1950), Sint-Niklaas, Uitgeverij Danthe, n.v., 1978; C. V. TREFOIS, *Het boerendak. De plattegrondsvormen van zg. Frankische boerentypen (heruitgave). De bouw der*

boerenhoven (heruitgave), Sint-Niklaas, Uitgeverij Danthe, n.v., 1980; C. V. TREFOIS, *Van Vakwerk tot baksteenbouw*, Sint-Niklaas, Uitgeverij Danthe n.v., 1979; S. FRANS and J. WEYNS, *Bibliografie van Dr. Jozef Weyns bijeengebracht ter gelegenheid van zijn 50e verjaardag*, Sint-Martens-Latem, 1964. The specialised periodicals are: *Nederlandsch tijdschrift voor volkskunde*, 1895-1938; *Volkskunde: driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur*, 1940-; *Oostvlaamse Zanten: tweemaandelijks algemeen tijdschrift voor volkskunde*, 1926-1969; *Oost-Vlaamse Zanten: driemaandelijks algemeen tijdschrift voor volkskunde*, 1970-1996; *Oost-Vlaamse Zanten: tijdschrift voor de volkscultuur in Vlaanderen*, 1997-2002 and *Van mensen en dingen: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 2003-.

¹³⁵ H. JANSE and L. DEVLIEGHER, "Middeleeuwse dakbekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen", *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 13, 1962, pp. 299-380.

¹³⁶ L. DELFERIERE, "Eglises hennuyères couvertes de berceaux lambrisées à entrants engoulés", *Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites*, I, 1970-1971, pp. 107-173.

¹³⁷ L.-F. GÉNICOT, "Charpentes du XIe au XIXe siècle en Wallonie", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites, new series* 4, 1974, pp. 27-51, 6, 1977, pp. 139-162.

¹³⁸ P. HOFFSUMMER, *L'évolution des toits à deux versants dans le basin mosan (XIe-XIXe siècle)*, 3 vol., Ph.D. thesis Université de Liège, 1989; published as: P. HOFFSUMMER, *Les charpentes de toitures en Wallonie. Typologies et dendrochronologie (XIe-XIXe siècle)*, (Études et documents, série Monuments et Sites, 1), Namur, 1995; 2nd ed. 1999 (with bibl.). For the history of the discipline see: P. HOFFSUMMER, "Les fondements de la recherche", P. HOFFSUMMER, ed., *Les charpentes du XIe au XIXe siècle. Typologie et evolution en France du Nord et en Belgique* (Cahiers du Patrimoine, 62), Paris, 2002, pp. 15-23; P. Hoffsummer, "La dendrochronologie de l'architecture, au-delà de l'écrit, avec la précision de l'écrit", in R. NOËL, I. PAQUAY and J.-P. SOSSON, eds., *Au-delà de l'écrit. Les hommes et leurs vécus matériels au Moyen Age à la lumière des sciences et des techniques. Nouvelles perspectives*, (Typologie des sources du Moyen Age occidental, hors série), Louvain-la-Neuve, 2003.

¹³⁹ P. HOFFSUMMER, ed., *Les charpentes du XIe au XIXe siècle. Typologie et evolution en France du Nord et en Belgique* (Cahiers du Patrimoine, 62), Paris, 2002, pp. 15-23 (with bibl.).

¹⁴⁰ G. EVERAERT, D. LIEVOIS and M. C. LALEMAN, *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Ghent, Dienst monumentenzorg en stadsarcheologie, 1993; G. EVERAERT, M. C. LALEMAN, and D. LIEVOIS, *Deuren and Poorten. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Ghent, Dienst Monumentenzorg, 1995; see also: L. DEVLIEGHER and M. GOOSSENS, *Vensters in West-Vlaanderen*, Tielt-Bussum, 1980.

¹⁴¹ I. Van CAUWENBERGH, "De Belgische parketindustrie in de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw: historiek en materiële sporen", *Monumenten en Landschappen*, 17/3, 1998, pp. 6-55.

¹⁴² For a bibliography see: D. VAN DE VIJVER, "Deel 1 : Inventarisatie. Historisch onderzoek naar bepleisterde 18de- en vroeg 19de-eeuwse gevels in Vlaanderen (1700-1830)", *Restauratie van buitenmuren: typologie en procedures, Eerste wetenschappelijk-technisch verslag Onderzoekperiode: 01.09.95 - 31.08.96*, (projet de recherche I.W.T., contract GI/95/01 - Fiche 01. période: 01.09.95 - 31.08.97), 1996, "Bijlage 1.B. Beredeneerde bibliografie baksteen en gebakken aarde produkten", pp. "bijlagen"/2-11.

¹⁴³ L. DEVLIEGHER, "De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen", *Bulletin and nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, VIe sér., X, 1957, col. 245-250.

¹⁴⁴ G. PEIRS, *La terre cuite : l'architecture en terre cuite de 1200 à 1940*, Tielt-Amsterdam, 1979; G. Peirs, *Baksteen architectuur in Europa*, Tielt, Lannoo, 1994.

¹⁴⁵ R. BAETENS, "Omvang en productie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20ste eeuw)", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXII/1-2 : *Kenmerkende industriële activiteiten in de provincie Antwerp, een historische en industrieel-archeologische benadering (Colloquium Centrum voor Bedrijfs-geschiedenis, zaterdag 21 oktober 1978)*, 1979, pp. 103-183.

¹⁴⁶ P. DE NIEL, "De Rospotaardemolen", *Het Wiel*, 1992, II/1, pp. 27-37; H. ROMBAUT and P. DE NIEL, "De steenbakkerijen Verstrep omstreeks 1875 : arbeidsvoorwaarden en bedrijfsorganisatie aan de vooravond van de ontwikkeling van de Rupelstreek tot een verstedelijkt nijverheidsgebied", *Het Wiel: tijdschrift voor de geschiedenis van de Rupelstreek en Klein-Brabant*, III, 1993, 1, pp. 5-30, III, 1993, 2, pp. 37-62 and V, 1995, 1, pp. 5-30; H. ROMBAUT and P. DE NIEL, "De kleinijverheid in de Rupelstreek (13e-20ste eeuw): een kort overzicht van het steenmaken, dakpannen en plaveien", *Ons Heem*, LIII/3, 1999, pp. 149; P. DE NIEL, *Waar zullen we dan onze afdragers halen? Kinderarbeid op de steenbakkerijen in de Rupelstreek*, Boom, 2000; P. DE NIEL and V. VAN DYCK, "De rospotaardemolen in de Rupelstreek: aanzet tot mechanisatie in de steenbakkerij", *Molenecho's*, 30/1, 2002, pp. 39-46; P. DE NIEL, "Kinderarbeid op de steenbakkerijen in de Rupelstreek "Eene gymnastieke oefening", *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands tijdschrift*, XI/2, 2002, pp. 34-39.

¹⁴⁷ M. BAECK and B. VERBRUGGE, *De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940*, (Monumenten en Landschappen Cahier, 1), Brussels, 1996 (with bibl.); M. BAECK and H. LEJON, "Vloertegelfabriek Emmanuel Rottiers te Tiselt-Willebroek in de context van de Belgische cementtegelandindustrie", *Monumenten en Landschappen*, 17/6, 1998, pp. 23-54.

¹⁴⁸ Mons (Belgium, 1979), Nîmes (France, 1980), Saragossa (Spain, 1982), Cambrai (France, 1984), Pontevedra (Spain, 1986), Samoëns (France, 1988), Rochefort-sur-Mer (France, 1990), Hoepertingen (Belgium, 1992), Belley (France, 1994), Mont-Sainte-Odile (France, 1996), Palma de Majorque (Spain, 1998), Saint-Christophe-en-Brionnais (France, 2000), Venice (Italy, 2003).

¹⁴⁹ J.-L. VAN BELLE, *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et nord de la France*, Braine-le-Château, 1994; J.-L. VAN BELLE, *Vue d'une carrière sous le régime français ou le livre de compte de J.B. Capitte, maître perrier à Feluy (1796-1815)*, (Mémoires du centre de recherches historiques et folkloriques de Braine-le-Château, Tubize et des régions voisines, VIII), 1987; J.-L. VAN BELLE, *L'industrie de la pierre en Wallonie (XVIme-XVIIIme s.)*, Namur, 1976; J.-L. VAN BELLE, *Les portes signées de Wallonie*, Izegem, 1994; J.-L. VAN BELLE, *Une dynastie de bâtisseurs : les Wincqz : Feluy-Soignies XVIe-XXe siècle*, Louvain-la-Neuve, 1990; J.-L. VAN BELLE, *Les maîtres de carrière d'Arquennes sous l'Ancien Régime. Un métier. Des hommes*, (Crédit Communal. Collection Histoire, série in-8°, 80), Brussels, 1990.

¹⁵⁰ *Pouvoir(s) de Marbres* (Dossier de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles, 11), Liège, 2004.

¹⁵¹ E. GROESSENS, "Les marbres et pierres blanches de Belgique", *Carrières et constructions en France et dans les pays limitrophes, études réunies et éditées par J. LORENZ et P. BENOIT*, (Actes du 115 congrès national des Sociétés savantes, Section des sciences et Section d'histoire des sciences et des techniques (Avignon, 9-12 avril 1990), Paris, 1991, pp. 65-78.

¹⁵² F. DOPERÉ, "Meldert en Hoksem. Twee woonkernen van vroeg-middeleeuwse oorsprong doorgelicht", *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving* 33, 1993: pp. 213-253; F. DOPERÉ, "Evolutie van de bouwverf van de gotische Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerp op basis van de studie van de steenhouttechnieken en van de steenmerken", in *Bouwen aan bouwgeschiedenis. Recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*, Antwerp, 1994, pp. 29-51; F. DOPERE, "L'apport du relevé systématique des marques taillées et peintes et des traes de la technique de taille dans l'étude de la chronologie et de l'évolution de deux chantiers brabançons majeurs: la collégiale Saint-Pierre à Leuven et la cathédrale Notre-Dame à Anvers

(Belgique)”, in *Actes du IXe colloque de glyptographie de Belley*, Braine-le-Château, 1995, pp. 81-123; F. DOPERE, “Les techniques de taille sur le grès calcaireux: une nouvelle méthode pour déterminer la chronologie et étudier l’évolution des chantiers dans l’est du Brabant pendant la première moitié du XVe siècle”, in M. LODEWIJCKX, ed., *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer (Acta Archaeologica lovaniensia Monographiae 8)*, Leuven, 1996, pp. 415-439; F. DOPERE, “Données nouvelles pour l’interprétation du vocabulaire des signes utilitaires sur le grès calcaireux dans l’architecture gothique brabançonne”, in *Actes du Xe Colloque International de Glyptographie du Mont-Sainte-Odile (France)*, s.l., 1997, pp. 153-196; F. DOPERE, “De steenhouwerschronologie voor de Brabantse kalkzandsteen: status quaestionis”, *Archaeologia Mediaevalis* 20, 1997: 15-17; F. DOPERE, “L’extraction, la taille et la mise en oeuvre du calcaire gréseux de Gobertange au Moyen Age”, *Bulletin de la commission royale des monuments, sites et fouilles* 16, 1997-1998, 1: pp. 46-96; F. DOPERE, “Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Sint-Gummaruskerk te Lier. Nieuwe onderzoeksmethoden in de studie van de middeleeuwse architectuur – de steenhouwerschronologie”, *Lira Elegans*, 1999, 9: pp. 112-206; F. DOPERE, “La hauteur réduite de la Pierre taillée de Gobertange, contrainte et source d’innovations dans la construction depuis le XIIe siècle”, in *Actes du XIe Colloque International de Glyptographie de Saint-Christophe-en-Brionnais*, s.l., 2001, pp. 85-111.

¹⁵³ C. CAMERMAN, “Les pierres naturelles de construction”, *Annales des travaux publics de Belgique - Tijdschrift der openbare werken van België*, 1960-1961, 4, pp. 325-372; C. DUJARDIN, “Extraction et exportation des matériaux pierreux dans les pays-Bas Autrichiens”, *L’industrie de la pierre en Belgique de l’ancien régime à nos jours, Colloque du 20 novembre 1976*, (Etudes et documents du cercle royal d’histoire et d’archéologie d’Ath et de la région, I), Ath, 1979, pp. 13-28; M. GULINCK, “Oude natuurlijke bouwmaterialen in Laag- en Midden-België”, *Technisch-Wetenschappelijk tijdschrift*, XVIII/2, 1949, pp. 25-32; A. DELCOURT, “Les pierres à bâtir et à paver du sous-sol belge aperçu géologique”, *L’industrie de la pierre : de l’Ancien Régime à nos jours, catalogue de l’exposition organisée à l’occasion du Colloque national du Centre d’Archéologie Industrielle le 2 novembre 1976*, Maffle, 1976, pp. 15-25; E. GROESSENS, “Les marbres et pierres blanches de Belgique”, *Carrières et constructions en France et dans les pays limitrophes, études réunies et éditées par J. LORENZ et P. BENOIT*, (Actes du 115 congrès national des Sociétés savantes, Section des sciences et Section d’histoire des sciences et des techniques (Avignon, 9-12 avril 1990)), Paris, 1991, pp. 65-78.

¹⁵⁴ S. DE JONGHE, H. GEHOT, L.F. GENICOT, P. WEBER and F. TOURNEUR, *Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie. Manuel de terrain*, Namur, 1996, 261 p.

¹⁵⁵ R. DREESEN, M. DUSAR and F. DOPERE, *Atlas Natuursteen in Limburgse monumenten: geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk, 2003, 294 p.

¹⁵⁶ J. TORDOIR, ed., *La Gobertange. Une pierre, des hommes*, Jodoigne, 2000, 413 p.

¹⁵⁷ L. NYS, *La Pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIe, XIVe et XVe siècles* (Tournai, Art et Histoire, 8), Tournai/Louvain-la-Neuve, 1993 (Ph.D. Université Catholique de Louvain).

¹⁵⁸ P. VAN DER WEE, “Eenvoudige arduinen huispuien in de 16de-18de eeuw te Antwerp”, *AVBG werkgroep stadsarcheologie. Bulletin*, 6; P. VAN DER WEE, “Standardisatie in de 16e-17e eeuwse architectuur te Antwerp”, *Periodiek Tijdschrift van de Antwerpse Vereniging voor bodem- en grotonderzoek*, 1982, pp. 140-155; P. VAN DER WEE, “Standardisatie van witstenen onderdelen in de traditionele, 16de- en 17de-eeuwse Antwerpse gebouwen, I. Vensters”, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1985, 4, pp. 19-33; P. VAN DER WEE, “Standardisatie van witstenen onderdelen in de traditionele, 16de- en 17de-eeuwse Antwerpse gebouwen, II : ‘Diamantpoortjes’”, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1986, 3, pp. 27-32; P. VAN DER WEE, “Standardisatie van witstenen onderdelen in de traditionele, 16de- en 17de-eeuwse Antwerpse gebouwen, III :

Keldervensters”, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1988, 3, pp. 49-52.

¹⁵⁹ M. C. LALEMAN and RAVESCHOT, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders* (Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussels, 1991.

¹⁶⁰ K. VAN BALEN, *Karbonatatie van kalkmortel en haar invloed op historische structuren (Lime mortar carbonation an its influence on historical structures)*, Katholieke Universiteit Leuven, unpublished Ph.D. thesis, 1991; K. VAN BALEN, “Understanding the lime cycle and its influence on historical construction practice”, pp. 2041-2054 in vol. III of *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, S. HUERTA, ed., Madrid, Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003; K. VAN BALEN, ed., *Kalkboek. Het gebruik van kalk als bindmiddel voor metsel- en voegmortel in verleden en heden*, Zeist, 2003. On lime see also: G. DESEIJN, “Kalksteen! Kalk! Kalkmortel!”, *TIC*, 82/2, *Cahier 26*, 2003, pp. 3-15; M. C. LALEMAN, “Het kalkovencomplex”, *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek* (Archeologische Monografie, nr.1), Ghent, 1977-1979, ppp. 120-139.

¹⁶¹ L. ENGEN, ed., *Le verre en Belgique, des origines à nos jours*, Antwerp, 1989.

¹⁶² Y. VANDEN BEMDEN, *Technique et science: les arts du verre*, (Faculté Notre Dame de la Paix, Université De Namur. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Letters, 73), Namur, 1991; Y. VANDEN BEMDEN, C. FONTAINE-HODIAMONT and Ar. BALIS, *Cartons de vitraux du XVIIe siècle: la cathédrale Saint-Michel, Bruxelles*, (Corpus vitrearum. Belgique. Série Etudes, 1), Brussels, 1994; Y. VANDEN BEMDEN, *Art, technique et science: la création du vitrail de 1830 à 1930*, (Dossier de la Commission royale des monuments, sites et fouilles, 7), Jambes, 2000.

¹⁶³ Jean HELBIG, *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500*, (Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique, 1), Brussels, 1961; J. HELBIG and Y. VANDEN BEMDEN, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique*, (Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique, 2-5), Brussels, 1968-1981; Y. VANDEN BEMDEN, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province du Hainaut. 1: La collégiale Sainte-Waudru Mons*, (Histoire, art et archéologie, 3, Corpus vitrearum. Belgique, 5,1), Namur, 2000.

¹⁶⁴ Y. VANDEN BEMDEN, J. CAEN, W. BERCKMANS, A. MALLIET and G. CHARLIER, *Glas in Lood (Monumenten en Landschappen cahier, no.1)*, Brussels, 1992. More recent see: Y. VANDEN BEMDEN and H. WAUTERS, “De gebrandschilderde glaspanelen uit de kerk van Nederokkerzeel”, *Monumenten en Landschappen*, 16, June 1997, pp. 55-63.

¹⁶⁵ A. RAMBAUT, “De conservatie van twee glasramen van Charles Van Crombrugge”, *Monumenten en Landschappen*, 18, April 1999, pp. 31-40; A. RAMBAUT, “15de en 17de-eeuws gebrandschilderd glas-in-lood uit de doopkapel”, *Monumenten en Landschappen* 19, June 6 2000, pp. 23-30; A. RAMBAUT, “Kleur in glasramen”, *Cahier 14. Themanummer kleur (2)*, *TIC*, 2000, 70/2

¹⁶⁶ R. HALLEUX and A. BOUCHARD, *Cockerill: deux siècles de technologie*, Alleur, 2002; see also: P. TOMSIN, “L’architecture métallique non industrielle”, *Les cahiers de l’urbanisme*, 25-26, *Wallonie 1789-1958. Réalités nouvelles-nouvelles architectures*, 1999, pp. 43-51.

¹⁶⁷ R. HALLEUX, “Chimistes provinciaux et révolution industrielle: le cas de la Belgique”, *Archives internationales d’Histoire des Sciences*, 46, 136, 1996, esp. pp. 19-22.

¹⁶⁸ A. STROOBANTS, *Het ijzersmeedwerk toegepast in de Bouwkunst te Gent, Brugge een Antwerp vanaf de XIIIde tot het begin van de XIXde eeuw. Een vergelijkende studie*, Ph.D. thesis RUG, Ghent, 1978, 9 vol.

¹⁶⁹ A. STROOBANTS, ed., “Het Ijzer : ijzeren afsluitingen in Vlaanderen”, *Ons heem*, XXIX, 1975, pp. 45-102; A. STROOBANTS, “De monumentale trap van de voormalige Hoofdwacht te Dendermonde (1771-1772)”, *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, IVe sér., II, 1976, pp. 175-182; A. STROOBANTS, “Oud ijzersmeedwerk

aan Vlaamse gebouwen”, *Spiegel Historiae*, XIV/6, 1979, pp. 346-353; A. STROOBANTS, “Le fer forgé dans l’architecture à Gand, Bruges et Anvers à la fin du moyen âge”, pp. 273-291 in *Pierre et métal dans le bâtiment au moyen âge*, O. CHAPELOT and P. BENOIT, eds., Paris, 1982; A. STROOBANTS, “Ijzersmeedwerk te Brugge”, *Jaarboek 1985-86, Stad Brugge, Stedelijke Musea*, Bruges, 1987, pp. 183-192; A. STROOBANTS, “De hekken van de Brusselse smid Jacobus Delmotte aan het stadhuis van Lokeren”, in: N. VAN CAMPENHOUT, ed., *Lokeren vroeger : een huldeboek voor wijlen Eerwaarde Pater Dr. Vedastus Versteegen o.f.m. (1906-1989)*, Bruges, 1990, pp. 77-89; A. STROOBANTS, “Van ijzer tot architectuur”, *Monumenten en Landschappen*, 11/1, 1992, pp. 26-27; A. STROOBANTS, “Architecturaal ijzersmeedwerk in de late Middeleeuwen in Gent, Brugge en Antwerp”, *Monumenten en Landschappen*, 20/4, 2001, pp. 8-22.

¹⁷⁰ Published as: B. WODON, *Florilège du fer forgé liégeois au XVIIIe siècle*, Liège, 1988 (with bibl. before 1987).

¹⁷¹ B. WODON, “Historiographie de la serrurerie monumentale”, *Revue des archéologues et historiens d’art de Louvain*, XX, 1987, pp. 96-112; B. WODON, “La serrurerie en Lorraine et à Liège au XVIIIe siècle”, *Le Pays Lorrain*, LXVIII/4, 1987, pp. 206-213; B. WODON, “‘Ferronnerie’ ou ‘serrurerie’?”, *Revue des archéologues et historiens d’art de Louvain*, XXI, 1988, pp. 153-155; B. WODON, “La rampe en fer forgé (1731) du palais abbatial de Saint-Hubert : un témoignage de serrurerie au coeur de l’Ardenne”, in: J.-M. DUVOSQUEL and J. CHARNEUX, *Hommage à Léon Hannecart (1939-1990), archiviste à Saint-Hubert, Recueil d’études sur l’histoire de Saint-Hubert dédiées à sa mémoire par ses amis et collègues*, (Saint-Hubert d’Ardenne, Cahiers d’histoire, VIII), 1991, pp. 343-351; B. WODON, S. BRESSERS and J. LAMBERT, *Serrurerie et ferronnerie du moyen âge à nos jours*, (Publication extraordinaire de la Société archéologique de Namur, série Monographies du Musée des Arts anciens du Namurois), Namur, 1994; B. WODON, “Parentés stylistiques dans le fer forgé liégeois et lorrain de la première moitié du XVIIIe siècle”, J.-P. DUCHESNE, D. ALLART and P.-Y. KAIRIS, eds., *Mélanges Pierre Colman, (Revue des historiens de l’art, des archéologues, des musicologues et des orientalistes de l’Université de Liège, 25)*, Liège, 1996, pp. 144-146.

¹⁷² A. VIERENDEEL, *La construction architecturale en fonte, fer et acier*, Paris/Brussels, Lyon-Claesen, 1896-1902.

¹⁷³ A. DE MARNEFFE, “Evolution des constructions métalliques”, *Annales des Travaux Publics de Belgique. Numéro jubilaire-Tijdschrift der Openbare Werken van België. Jubileumnummer, 1843-1948*, 1948, pp. 131-136.

¹⁷⁴ R. VANDENDAELE, “Het metaal in de 19de-eeuwse bouwkunst”, Richard Vandendaele, ed., *Poelaert en zijn tijd*, Brussels, 1980, pp. 77-100.

¹⁷⁵ J. BAELE and R. DEHERDT, *Vrij gedacht in ijzer. Een essay over de architectuur in het industriële tijdperk 1779-1913*, Ghent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Ghent), 1983.

¹⁷⁶ G. J. BRAL, “Charles Marcellis-Louis Roelandt. Een Belgische bijdrage tot de ontwikkeling van de ijzerarchitectuur”, *TIC*, 1983/3, pp. 28-39.

¹⁷⁷ Methodische renovatiegids voor gebouwen van 1860 tot 1920 met een metalen draagstructuur. See also: I. WOUTERS, “De evolutie van de Brusselse brandveilige industriegebouwen: 1840-1920”, *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands tijdschrift*, XX/3, 2001, pp. 70-74.

¹⁷⁸ L. BAES, “L’évolution de la technique du béton armé, en Belgique”, *Mémorial du centenaire de l’Indépendance de la Belgique, Grandes industries Historique et situation actuelle*, Brussels, 1930, pp. 623-826.

¹⁷⁹ G. DESEYN, “De vroegste betonexperimenten in het Gents”, in: G. DESEYN, with help of F. ADRIAENSSSEN and J. VAN DE WIELE, *Bouwen voor de industrie*, Ghent, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Ghent), 1989, pp. 173-179; G. DESEYN, “Beton!”, *TIC*,

1993; M. DUMOULIN, A.-M. DUTRIEUE, B. DE CORTE, and M. DE VREESE, *Franki: bâtir un monde*, Tielt, 1992; *Nouvelles du patrimoine*, 66, 1996 (le béton);

¹⁸⁰ T. COOMANS, "Le Grand Palais du Heysel à Bruxelles (1931-1935), compromis entre monumentalisme et technicité", *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 91, 1991, pp. 2-17.

¹⁸¹ On concrete experiments in social housing, see for instance: J. VANDENBREEDEN and F. VANLAETHEM, *Art Deco en Modernisme in België*, Tielt, 1996.

¹⁸² *Innoverende en experimentele betonconstructies in de Belgische architectuur, 1890-2000* (research project Universiteit Gent, 2003-2007). See for instance: I. STRAUVEN, R. DEVOS, J. LAGAE, R. DE MEYER and M. DE KOONING, "Constructions en béton, Belgique [1947, 1958, 1957, 1967]", *A+*, 179, 2002, pp. 72-83.

¹⁸³ L. MEGANCK, "Un matériau ignoble? L'emploi du béton armé pendant l'entre-deux-guerres", *Congrès d'Ottignies-Louvain-la-Neuve, 26, 27 et 28 août 2004, Actes, Tome I*, Louvain-la-Neuve, 2004, p. 63.

¹⁸⁴ P. P. MADOU, "Geschiedenis van het familiebedrijf Madou 1897-1980 in de spiegel van de ontwikkeling van de teer- en bitumen dakviltindustrie. Op basis van de bedrijfsarchieven, en uit eerste hand voor de laatste afgevaardigde-beheerder", *TIC*, 1999, 65/1, *Cahier 9: Themanummer chemische industrie*.

¹⁸⁵ J. PHILIPPE, *La peinture murale en Belgique des origines carolingiennes au XVIe siècle*, Ph.D. thesis, Université de Liège, 1948, published in parts as: J. PHILIPPE, "La peinture murale du XVIe siècle en Belgique", *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 29, 1958, pp. 36-66; J. PHILIPPE, "La peinture murale du moyen âge en Brabant", *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 51, 1966, pp. 339-376; J. PHILIPPE, "Aspects de la peinture mosane de l'époque pré-romane au XVe siècle", *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 52, 1967, pp. 3-26. Later he published on eighteenth-century Liège polychromy: "Peinture décorative et polychromie (1978)", in: J. PHILIPPE, *Sur des chemins séculaires d'art et d'histoire*, Ans/Liège, 1991, pp. 224-227.

¹⁸⁶ M. GOOSSENS, "De middeleeuwse muurschilderkunst", *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, I, Ghent, 1975, pp. 27-103.

¹⁸⁷ Her study began with the unpublished undergraduate work: M. BUYLE, *De muurschilderingen in de begijnhofkerk van Sint-Truiden (13de tot 17e eeuw). Een kunsthistorische, iconografische en technische studie*, Katholieke Universiteit Leuven, 1974.

¹⁸⁸ Published as: A. BERGMANS, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken*, (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) Artes, 2), Leuven/Brussels, 1998.

¹⁸⁹ M.P.J. MARTENS, *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*, (Verhandelingen AWLKS, 51/46), Brussels, 1989.

¹⁹⁰ L. VAN DIJCK, "Architecturale en monumentale polychromie in hoogkoor en vieringtoren in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal te Antwerp", *Monumenten en Landschappen*, 12/2, 1993, pp. 10-21; L. VAN DYCK and M.-H. GHISDAL, "Een vroeg-15de-eeuwse muurschildering met de voorstelling van de Man van Smarten in de Kathedraal te Antwerp: prachtige fragmenten van een minutieus uitgevoerde schildering", *Monumenten en Landschappen* 21/5, 2002, pp. 39-43.

¹⁹¹ H. VANDENBORRE, "De polychromie van het kerkinterieur: inventaris, reiniging en consolidatie", *Monumenten en Landschappen*, 19/5, 2000, pp. 18-31; H. VANDENBORRE, "Een restauratie van een restauratie. De behandeling van de muur- en gewelfschilderingen in de Sint-Lambertuskerk van Neeroeteren", *Monumenten en Landschappen*, 17/2, 1998, pp. 44-67; H. VANDENBORRE, H. WEISSENBORN, H. and Veerle DE HOUWER, "De 'gotische zaal' van het Brugse stadhuis; neogotische herinrichting en huidige profrestauratie", *Monumenten en Landschappen*, 18/5, 1999, pp. 4-32.

¹⁹² M. BUYLE and A. BERGMANS, *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, (Monumenten en Landschappen Cahier, 2), Brussels, 1994 (with bibliography). For two other syntheses with bibliography see: M. BUYLE, "Middeleeuwse muurschilderingen", *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 33/1, 1995, pp. 3-39; M. BUYLE, "De kleurige afwerking van de gotische architectuur", in: M. BUYLE, T.s COOMANS, J. ESTHER, and L. F. GENICOT, *L'architecture gothique en Belgique*, Brussels, Racines, 1997, pp. 205-233.

¹⁹³ P. PHILIPPOT, "Les techniques de peinture murale au Nord des Alpes aux XIVe et XVe siècles et leurs rapports avec les courants stylistiques", *Atti del XXIV Congresso internazionale di storia dell'arte*, 3, W. VAN OS and J. VAN ASPEREN DE BOER, eds. Bologna, 1983, pp. 91-124; P. PHILIPPOT, "Style et technique dans la peinture occidentale", *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts*, 5th series, 69/3-5, 1987, pp. 69-104.

¹⁹⁴ *Antwerpse vereniging voor Bodem- en grotonderzoek. Hades*, 1968 (?) - 1983; *Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek. Bulletin*, 1984 to present: passim.

¹⁹⁵ L. DE CLERCQ, "Het materieel-technisch onderzoek ter plaatse", *Monumenten en Landschappen*, IX/5, 1990, pp. 23-31; L. DE CLERCQ, "De binnenrestauratie van kruisbeuk en koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerp. Het materieel-wetenschappelijk onderzoek ter plaatse", *Monumenten en Landschappen*, 9/5, 1990, pp. 23-31; L. DE CLERCQ, "Art Nouveau en metaalpolychromie. Een evaluatie van enkele recente case-studies", *Mand L*, 12/5, 1993, pp. 8-17; L. DE CLERCQ, "De Franse interieurkunstenaars in het Théâtre Royal", M. MANDERYCK, H. VAN HUNSEL, et al., *De Bourlaschouwburg*, Tiel, Lannoo, 1993, pp. 77-94; L. DE CLERCQ, "Het tympan van de Sint-Jakob-op-de-Koudenbergkerk op het Koningsplein te Brussel", *Monumenten en Landschappen*, 14/3, 1995, pp. 28-40; L. DE CLERCQ, "Vondsten van muurschildfromeringen in de Sint-Jacobskerk in Antwerp", *Monumenten en Landschappen*, 21/5, 2002, pp. 33-38.

¹⁹⁶ J. FOLVILLE, "Peinture monumentale. Datation et attribution à un même auteur de deux oeuvres conservées ans le Condroz", *Bulletin de la Société royale Le Vieux Liège*, 192, 1976, pp. 27-28; J. FOLVILLE, "Conceptions générales du décor polychrome au XVIIIe siècle", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, IX, 1980, pp. 327-340; J. FOLVILLE, "Matériaux et techniques u décor polychrome au XVIIIe siècle", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, X, 1981, pp. 193-219; J. FOLVILLE, "Peintures murales à Saint-Martin de Tohogne et dans les églises de la région", *Terre de Durbuy*, 1982, pp. 163-170; J. FOLVILLE, "Histoire de l'art: quelques réponses du laboratoire, miettes et grains de sable", in: J.-P. DUCHESNE, D. ALLART and P.-Y. KAIRIS, eds., *Mélanges Pierre Colman, (Revue des historiens de l'art, des archéologues, des musicologues et des orientalistes de l'Université de Liège)*, 25), pp. 240-243.

¹⁹⁷ G. WISSE, "Meubelpapieren", in *Een Remarquabel Ambelissement*, Ghent 1991, pp. 92-95; id. "Contribution à l'étude des techniques de fabrication des papiers peints des Pays-Bas autrichiens. L'importance des archives", in *Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse*, No.4, 1991, pp. 79-86; G. WISSE, "De behangpapieren uit het hôtel d'Ursel te Brussel" in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 105/1995, pp. 30-39; G. WISSE, "Behangselvondsten in België", several contributions in the half-year review of the *Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in the Netherlands* (since 1995 e.v.); G. WISSE, "Rond Joseph-Laurent Malaine (1745-1809)" in *Arabesken in behangselpapier van de XVIIIe eeuw*, exhibition catalogue, Musée de l'Orfèverie de la Communauté Française, Château de Seneffe, 1997, pp. 43-62; G. WISSE, contributions in the exhibition catalogue *Stemmen uit het behang. Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier*, ASLK, Brussels 1997; G. WISSE, "Conservatie en restauratie van historische behangpapieren" en "Vreemde continenten op de muur", *De Woonstede door de eeuwen heen*, 129, 2001, pp. 14-25; Geert WISSE, "Flocking to Belgium: English wallpaper in the Southern Netherlands in the 18th century", in *The Wallpaper History Review*, 2001, pp. 31-32; G. WISSE, "De beklede muren" in *Erfgoed en ambachten*, Brussels, 2001, pp. 139-155; G. WISSE, "Un "trésor inconnu" à Neufchâteau: trois papiers peints panoramiques du 19e siècle", in *Terre de Neufchâteau*,

Bulletin semestriel du Cercle « Terre de Neufchâteau », 2001, no 2. pp. 7-35 ; G. WISSE and F. DAELEMANS, eds., *Pour l'histoire du papier peint, sources et méthodes / Voor de geschiedenis van papierbehang, bronnen en methoden*, (Archief-en Bibliotheekwezen in België – 55-extranummer), Brussels, 2001. Other authors are: H. UYTTERHOEVEN, “De ‘Manufacture de papiers peints Everaerts’ te Leuven”, *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, XXIV, 1984, pp. 133-155; C. DÜREN-DÜREN, “Sierpapier te Brussel en Tervuren in de tweede helft van de 18de eeuw - Le papier peint à Bruxelles et à Tervuren dans la deuxième moitié du XVIIIème siècle”, *De Woonstede door de eeuwen heen*, 93, 1992, pp. 24-32; C. DÜREN-VIGNAUX, “Achttiende-eeuws sierpapier in het kasteel van Veulen”, *De woonstede door de eeuwen heen*, 104, 1994, pp. 27-31.

¹⁹⁸ A. BERGMANS, “Exotisme chinois dans les demeures des Pays-Bas Autrichiens”, in: R. BAETENS and B. BLONDÉ, eds., *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat, Colloque international, Université d'Anvers 24-25.10.1989*, Turnhout, 1991, pp. 223-233; A. BERGMANS, “‘Een kamer op de maniere der Chineezen’: over de chinoiserie in de Zuidelijke Nederlanden”, *Monumenten en Landschappen*, XI/5, 1991, pp. 8-19. N. DE BISSCOP, “Hotel Clemmen : het chinees wandbehang”, *CESHIB-Cahier* No 2, s.d., pp. 22-24; N. DE BISSCOP, “Aspecten van het chinees export-wandbehang”, *Monumenten en Landschappen*, XI/5, 1991, pp. 24-37; N. DE BISSCOP, “Het chinees wandbehang”, *Een ‘remarquabel ambelissement’ : Gentse wooncultuur in Mozarts tijd*, Ghent, 1991, pp. 96-99. Other authors are: M. DAEM, “Het chinese salon in het Hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent: beschilderd behangspapier uit de 18de eeuw”, *De Woonstede door de Eeuwen Heen*, 82, 1989, pp. 23-36; A. CAPITEYN and J. VANNIEUWENHUYSE, *Het Chinees salon – le salon chinois – des Chinesische Salon – the Chinese salon*, Ghent, 1991.

¹⁹⁹ E. KOLDEWEIJ, “Het gouden leer”, *Monumenten en Landschappen*, 11/6, 1992, pp. 8-32; A. BERGMANS and E. KOLDEWEIJ, “Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen”, *Monumenten en Landschappen*, 11/6, 1992, pp. 33-46; J. WOUTERS, “Opbouw en analyse van leder: een uiteenzetting voor een beter begrip van conservatorische problemen en ingrepen”, *Monumenten en Landschappen*, 11/6, 1992, pp. 47-54; A. PECKSTADT, L. WATTEUW and J. WOUTERS, “Conservering van het goudlederbehang van de dekenij van Zele”, *Monumenten en Landschappen*, 11/6, 1992, pp. 55-61.

²⁰⁰ See for instance F. GIOT, “Décors civils namurois en stuc et en plâtre aux XVIIIe et XIXe siècles”, in: J. TOUSSAINT, ed., *Hôtels de maître à Namur du style Louis XIV au premier Empire*, ed. Jean Toussaint, Namur, 2001, pp. 139-166 (with bibliography).

²⁰¹ *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585*, Antwerp, Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, 1985 with contributions by P. MACLOT, J. VAN DAMME, A. STROOBANTS and S. DENISSEN.

²⁰² *Gentse wooncultuur in Mozarts tijd*, Ghent, 1991 with contributions by G. EVERAERT, A. STROOBANTS, M. FREDERICQ-LILAR, I. DE MEUTER and M. DETREMMERIE, G. WISSE and N. DE BISSCOP.

²⁰³ N. DE HARLEZ DE HEULIN, *Décors intérieurs en Wallonie*, vol. I, Liège, 2003.

²⁰⁴ *Colloque Les couleurs de la ville tenu à Mons le 28 octobre 1989. Comptes rendus des communications*, Brussels, Icomos-Wallonie, 1989.

²⁰⁵ IWT GI/95/01, 1995-1997.

²⁰⁶ D. VAN DE VIJVER, “Opbouw en afwerking van gevels in Vlaanderen (1700-1830): de bijdrage van de historische bronnen”, *Restauratie : Historische materialen en hedendaagse technieken, studiedag georganiseerd door het Technologisch instituut Genootschap Civiele Techniek en WTCB, Antwerp, 26 november 1997*, Antwerp, 1997 (9 pages); D. VAN DE VIJVER and Koen VAN BALEN, “Recettes anciennes de mortiers et leur place dans l'étude historique des façades enduites en Flandre au XVIIIe et au début du XIXe siècle”, *Materials: Research, Development and Applications*, H.-J. BRAUN and A. HERLEA, eds., (Proceedings of the XXth International Congress of History of Science (Liège, 20-26 July 1997, XV), (De

diversis artibus, collection de travaux de l'Académie internationale d'Histoire des Sciences – Collection of Studies from the International Academy of the History of Science, E. POULLE and R. HALLEUX, eds., LVIII, n.s. XXI), Turnhout, 2002, pp. 229-238.

²⁰⁷ E. DEGRANDE and M. GOOSSENS, "Over een bakstenen topstuk in Veurne", *Monumenten en Landschappen*, 6/2, 1987, pp. 45-50; M. GOOSSENS, "Bijzonder voegwerk: de knipvoeg", *Monumenten en Landschappen*, 15/6, 1996, pp. 59-62.

²⁰⁸ E. HENNAUT, "De kleuren van de Grote Markt. Notities bij de gevelbekleding na et bombardement van 1695", A. SMOLAR-MEYNART, ed., *Rondom het bombardement van 1695. Verwoesting en weeropstanding*, (Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet, LI, 199, 1997/1), pp. 63-72.

²⁰⁹ V. HEYMANS, *Les maisons de la Grand-Place de Bruxelles* (lieux de mémoire), Brussels, 2001.

²¹⁰ E. HENNAUT, W. SCHUDEL and J. VANDENBREEDEN, *Les sgraffiti à Bruxelles*, (L'art dans la rue), Brussels, 1994; S. DE BOECK, "L'âge d'or des sgraffiti", *Le patrimoine et ses métiers*, Brussels, 2001, pp. 67-76.

²¹¹ L. DE CLERCQ, "Het tympaan van de Sint-Jakob-op-de-Koudenbergkerk op het Koningsplein te Brussel", *Monumenten en Landschappen*, 14/3, 1995, pp. 28-40.

²¹² G. EVERAERT, *In geuren en kleuren. Deel 1: Kleurevoluitie op Gentse gevels. Kleurgebruik in het interieur. Schilders. Fabrikanten*; *Deel 2. Technieken*, (Tijdschrift voor Industriële Cultuur, 17/68, Cahier 12/1 and 2), 1999. See also the studies on Namur: F. TOURNEUR, "Les couleurs de la ville", J. Toussaint, ed.; *Hôtels de maître à Namur du style Louis XIV au premier Empire*, (Monographies du Musée des arts anciens du Namurois 19, pp. 93-98), Namur, 2001. For Brussels, see: B. DEL MARMOL, pp. 51-66 in "Revêtement, enduits et couleurs des façades bruxelloises", *Le patrimoine et ses métiers*, Brussels, 2001.

²¹³ M. KUIPERS, E. CLAESSENS, M. POLMAN, and L. VERPOEST, eds., *Modern Colour Technology. Ideals and Conservation. Proceedings International DOCOMOMO Seminar May 12-14, 2000*, Leuven-Antwerp, Belgium, (DOCOMOMO, Preservation technology, dossier 5), DOCOMOMO International, 2002.

²¹⁴ Contributions by: M. BUYLE ("Living in a painting. Conservation of Jozef Peeters's painted flat (Antwerp, 1926)", pp. 90-91), J. BRAEKEN and T. LENAERTS ("The Renaat Braem house (1958)", pp. 92-94; M. DEBRUYN ("Colour on plaster an framework. The Unitas quarter in Deurne (1924-1999)", pp. 95-97) and V. DE HOUWER, "Modernism and colour, a problem with source materials", pp. 62-64), A.e MALLIET, ("Focus on original finish and colour during restoration of Le Corbusier's Maison Guiette (1926) in Antwerp", pp. 86-89). Most of them were based on an article formerly published in *Monumenten en Landschappen*. *Monumenten en Landschappen*, 19/6, 2000 was also concentrated on colour in modernist architecture (M. BUYLE, "Kleur in modernistische architectuur", pp. 10-11; A. RÜEGG, "Kleurenconcepten en kleurenschalen in de moderne architectuur", pp. 12-21; U. HUBINETTE, "Polychroom of monochroom? De ethiek van authenticiteit en reconstructie", pp. 22-29; V. DE HOUWER, "Modernisme en kleur: een probleem met bronnenmateriaal", pp. 30-39; E. GROENEN, "Vorm, kleur en glas in lood in het werk van Eduard van Steenbergen en Huib Hoste", pp. 40-48; P. NOPPE, "Een modernistische muurschildering voor kinderen. De restauratie van een schildering van Julien Van Vlasselaer in Brasschaat", pp. 49-55; M. POLMAN, "Kleurenonderzoek van moderne gebouwen. De Nienke van Hichtumschool in Hilversum", pp. 56-67. See also: V. MEUL, "Zwart Huis in Knokke: V. MEUL, 'Woning De Beir (1924-1925) te Knokke: de wedergeboorte van een 'Zwart huis'", *Monumenten en Landschappen*, 20/1, 2001, pp. 54-74.

²¹⁵ F. VAN TYGHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600*, (Verhand. Klasse er Schone Kunsten, jg.28, nr.19), Brussels, 1966. She published also: F. VAN TYGHEM, "Het gebruik van mallen door middeleeuwse steenhouders", *Gentse Bijdragen tot de*

Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, XIX, 1961-1966, pp. 67-75; F. VAN TYGHEM, "De steenhoudersmerken van de laat-gotische hoekvleugel van het Gentse stadhuis", *Actes du colloque international de Mons, 28-29 avril 1979*, Mons, 1979, pp. 75-86.

²¹⁶ B. BAILLIEUL and A. DUHAMEEUW, eds., *Een Stad in Opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, Lannoo, 1989.

²¹⁷ J. ESTHER, "Aspecten van het bouwbedrijf", *Gotische architectuur in België*, Tielt, 1997, pp. 19-31.

²¹⁸ See the contribution of P. GELEYS to the research project *Gothic architecture in the former duchy of Brabant*, financed by the Province Vlaams-Brabant, under direction of K. DE JONGE (Katholieke Universiteit Leuven), 2002.

²¹⁹ Museum voor Oudere Technieken (Museum for Old Techniques collects and studies hand tools; with online database and bibliography: <http://www.mot.be/ID-DOC>). J. DAVID, "L'outillage: traditionnel?", *Les cahiers de la fonderie*, 19, 1995, pp. 19-21. See also: W.P. DEZUTTER, M. GOETINCK, *Tentoonstelling. Op en om de bouwwerf: ambachtswezen, oud gereedschap*, Bruges, 1975; Musée de l'outil in Braine-le-Château (Jean-Louis VAN BELLE).

²²⁰ L. F. GENICOT, ed., *Etudes sur des constructions du XVIIIe siècle en Wallonie. Mélanges d'histoire de l'architecture (2) publiés par le Centre d'histoire de l'architecture et du bâtiment (C.H.A.B.)*, (Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain, X), Louvain-la-Neuve, 1978.

²²¹ For instance: J.-L. JAVAUX, "Un hôtel de ville du 'Siècle des Lumières' en Namurois: Andenne (1772-1781)", *De la Meuse à l'Ardenne*, 28, 1999, pp. 49-86.

²²² R. MEERT, *De Bouw van de Raad in Kanselarij van Brabant*, Katholieke Universiteit Leuven, 2003, unpublished master's thesis.

²²³ D. VAN DE VIJVER, "'Devis' et 'cahiers des charges'. Evolution d'une forme d'écrit technique à travers l'architecture publique en Belgique, 1750-1890", *Colloque international. Les avatars de la « littérature » technique. Formes imprimées de la diffusion des savoirs liés à la construction*, organised by the Centre d'Histoire des Techniques (CNAM-EHESS) and the Institut National d'Histoire de l'Art, Paris, 3-5 March 2005, forthcoming.

²²⁴ S. GIEDION, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history*, Oxford, 1948; R. BANHAM, *The architecture of the well-tempered Environment*, London, 1969.

²²⁵ "Wonen en huishoudelijk comfort", *TIC*, 1984/6; "Licht in huis...", "wat met elektrisch licht?", "verwarming in huis voor de eerste wereldoorlog", "wassen en strijken voor de eerste wereldoorlog", "huiselijk comfort na de eerste wereldoorlog", in: *TIC Tijdschrift voor Industriële cultuur*, 57/1, Cahier 1: *Themanummer Huishoudelijk comfort*, 1997.

²²⁶ V. HEYMANS, *Les dimensions de l'ordinaire. La maison particulière entre mitoyens à Bruxelles. Fin XIXème-début XXème siècle*, (A. BOURDIN and J. RÉMY, eds., Collection Villes et Entreprises), Paris/Montréal, 1998; V. HEYMANS, "Vingt-quatre heures de la vie d'une maison. Les espaces de jour et de nuit dans l'habitation bruxelloise. À la fin du 19e siècle", *Les cahiers de La Fonderie*, 21, *Quand la ville dort...*, 1996, pp. 44-49. See also: D. Lamarq, *Het latrinaire gebeuren: de geschiedenis van het W.C.*, Ghent, 1993; Bormans, Carine, "'Lichaamsverzorging en sanitaire voorzieningen bij de Gentse bevolking (1850-1940)", *TIC, Themanummer hygiëne*, 1984/8.

²²⁷ R.-L. DELEVOY and M. COULOT, *L.H. De Koninck architecte*, London/Brussels, 1973, ppp. 160-161 (cat. n.179 " 'Cubex' kitchen, 1930-1935"); A. RUEGG, "La contribution de De Koninck à l'habitation nouvelle", in: C. MIEROP and A. VAN LOO, eds., *Louis Herman De Koninck: Architecte des années modernes/Architect of modern times*, Brussels, pp. 187-216.

²²⁸ Ph.D. research by S. DE CAIGNY; cf. S. DE CAIGNY, "Het ideaal van 'cellulles blanches'. Normen en gebruiken van sanitaire installaties in de woning tijdens het interbellum in Vlaanderen" (A. VAN CAUDENBERG and H. HEYNEN, "The rational kitchen in the interwar period in Belgium: discourses and realities", *Home Culture*, 1/1, 2004, pp. 23-50; forthcoming).

²²⁹ *Interaktie tussen de architectuuropvattingen over 'wonen' en de wooncultuur in Vlaanderen in de jaren 1960 en 1970.*

²³⁰ F. FLORÉ, "The Representation of Modern Domesticity in the Belgian Section of the Brussels World's Fair of 1958", *Journal of Design History*, 16/4, 2003.

²³¹ L. MEGANCK, *Bouwen te Gent in het interbellum (1919-1939). Stedenbouw, Onderwijs, Patrimonium. Een synthese*, Universiteit Gent, 2002, unpublished Ph.D. thesis with a chapter on the municipal building administration (pp. 59-63), building permits (pp. 64-73) and Ghent architectural education (pp. 104-157).

²³² G. PUIMÈGE, "Verwarmingsinstallatie voor broeikassen, geschikt voor azaleakweek, voor het gebruik van acetyleenlassen", *TIC*, 9, 1985, pp. 11-16; G. PUIMÈGE, "Primitief verwarmingssysteem voor begonia-kweekkassen in het Gentse", *TIC*, 9, 1985, pp. 17-20; B. BAILLIEUL and W. OERS, "La culture en orangerie, élan des Florales Gantoises", *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 85, 1990, pp. 59-65; B. BAILLIEUL and W. OERS, "La culture d'orangers ans la region gantoise", *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 87, 1990, pp. 44-53.

²³³ L. DE CLERCQ, "De internationale context van de Belgische verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur", in: A. BERGMANS, ed., *Gentse bijdragen tot de interieugeschiedenis*, 32, 2003, pp. 77-112.

²³⁴ L. A. BERNARDO Y GARCIA, *Le poêle, la cuisinière et le radiateur. L'industrie du chauffage domestique en Belgique (1821-1975)*, Université Libre de Bruxelles, forthcoming. Mentioned in: "La poèlerie, un secteur industriel florissant au XXe siècle", *Les cahiers de la Fonderie*, 26, *La Fonderie s'expose*, 2002, pp. 26-29.

²³⁵ M. DE LEENHEIR and D. DARDEN, "De theatermachinerie", in: M. MANDERYCK, H. VAN HUNSEL, et al., *De Bourschouwburg*, Tielt, Lannoo, 1993, pp. 95-109.

²³⁶ R. HALLEUX, ed., *Histoire des sciences en Belgique de l'Antiquité à 1815*, Brussels, 1998; R. HALLEUX and G. VANPAEMEL, *Histoire des sciences en Belgique 1815-2000*, Tournai, 2001, 2 vols.